

ФИНАНСЫЛЫК ЭРКИНДИКТИН АЧКЫЧЫ

10-11
КЛАССТАРЫ

МҮҢАЛЫМДЕРҮЧҮН МЕТОДИКАЛЫК ОКУУ КИТЕП

“Финансылык эркиндиктин ачкычы” окуу-методикалык жыйнагы Кыргыз Билим берүү академиясынын Окуу кеңеши тарабынан жактырылды (2016-жылдын 30-ноябрындагы №10 протоколдон көчүрмө) жана басып чыгарууга, Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мектептеринде “Адам жана коом / Экономикага киришүү” курсу үчүн окуу планынын мектеп компонентинин эсебинен сабактан кийинки көнүгүүлөр үчүн, ошондой эле факультативдерде жана йиримдерде колдонууга сунушталды.

УДК 372.8
ББК 74.263
Ф 59

Түзүүчү Маслова И. В.
Рецензенттер Иманкулова М. Т., Сураганова З.
Долбоордун жетекчиси Добрецова Н. Н.
Илимий редактор Симонова Н. Я.
Жооптуу редактор, методист Матохина Т. А.
Редактор, корректор Л. М. Челнокова

Ф 59 **Финансылык эркиндиктин ачкычы:** Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мектептеринин 10-11-класстарынын мугалимдери үчүн методикалык окуу китеби/ Түз. И. В. Маслова – Б.: 2018. – 84 б.

ISBN 978-9967-9124-3-4

Бул методикалык окуу китеби “Финансылык эркиндиктин ачкычы” окуу-методикалык жыйнагынын (ОМЖ) жалгама бөлүгү болуп саналат. Анын мазмуну ушундай эле аталыштагы окуу китебине жана 10-11-класстын окуучулары үчүн Жумушчу дептерге шайкеш келет. Методикалык сунуштамаларды мугалимге жардам болсун деп сунуштайбыз. Бул сунуштамалар белгиленген жана белгиленбеген убакытта жогорку тепкичтеги окуучулар менен эффективдүү сабак өтүүгө жардам берет. Методикалык окуу китебине окуучулардын өз алдынча иши үчүн Жумушчу дептер тиркелди. Ал дагы ушул окуу-методикалык жыйнактын курамына кирет.

Окуу китеби Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мектептеринин 10-11-класстарына сабак өткөн мугалимдерге даректелет. Алар окуу китебин жогорку класстын окуучуларын мектептеги компоненттин алкагында финансылык сабаттуулуктун негиздерине үйрөтүү үчүн, ошондой эле “Адам жана коом” айкалышкан курсу үчүн кошумча окуу китеби катары да колдоно алышат.

“Финансылык эркиндиктин ачкычы” окуу-методикалык жыйнагы Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мекемелеринин 5-11-класстарынын окуучулары үчүн финансылык сабаттуулук боюнча Базалык компетенциялардын стандарттарына (билим, ык, көндүмдөр жана жүрүм-турум) шайкеш келет. Бул стандарттарды 2016-2020-жылдар мезгилине Кыргыз Республикасынын калкынын финансылык сабаттуулугун жогорулатуу программасын ишке ашыруу боюнча Координациялык кеңештин төрагасы, Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын Төрагасы Т. Абдыгулов 2017-жылдын 27-декабрында бекиткен.

Басылма Өнүктүрүү саясат институту (ӨСИ) менен Билим берүү демилгелерин колдоо фондунун (ББДКФ) биргелешкен ишинин алкагында даярдалып, Швейцария Өкмөтү тарабынан Швейцариянын Өнүктүрүү жана Кызматташтык Агенттиги (SDC) аркылуу каржыланып, ӨСИ аткарган “Элдин үнү жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жоопкерчилиги: бюджеттик процесс” Долбоорунун финансылык каржылоосунда жарык көрдү.

Ф 4306010800-18
ISBN 978-9967-9124-3-4

УДК 372.8
ББК 74.263

© И. В. Маслова
© Өнүктүрүү саясат институту (ӨСИ)
© Билим берүү демилгелерин колдоо фонду (ББДКФ)

Содержание

I БӨЛҮМ. АДАМДЫН ЖАШООСУНДА ФИНАНСЫЛЫК САБАТТУУЛУКТУН РОЛУ	6
1-тема. Менин жашоомдо акчанын орду	6
§ 1. Акчанын пайда болгон тарыхы	6
§ 2. Биздин жашоодо акчанын ролу	10
2-тема. Жеке финансылык пландоо	12
§ 3. Эмне үчүн акча дайыма эле жетпейт?	12
3-тема. Жеке финансы	21
§ 5. Күнүмдүк чыгашалар үчүн акча	21
§ 6. Акчага болгон мамиленин үч тиби	23
4-тема. Финансылык ийгиликтин негиздери	27
§ 7. Жеке финансыны башкаруу пирамидасы	27
§ 8. Жеке акчаны башкаруу этаптары	31
III БӨЛҮМ. ФИНАНСЫЛЫК ӨНҮМДӨР	35
5-тема. Акчаны кайда салса болот?	35
§ 9. Инвестициялар деген эмне?	35
§ 10. Инвестициялоонун аспаптары	37
6-тема. Өз финансыңызды кантип бекемдей аласыз?	40
§ 11. Насыя	40
§ 12. Камсыздандыруу	44
IV БӨЛҮМ. БАНКТАРДАГЫ ОПЕРАЦИЯЛАР	48
7-тема. Банк жана банк өнүмдөрү	48
§ 13. Банк картасы жана банк кутучасы	48
§ 14. Банк өнүмдөрүнө байланышкан тобокелдиктер	51
8-тема. Башка акчалай операциялар	54
§ 15. Валюта алмаштыруу, акча которуу жана акча чеги	54
§ 16. Акча операцияларына байланышкан тобокелдиктер	57
V БӨЛҮМ. БИРГЕ ДОЛБООРЛОЙБУЗ	62
9-тема. Кыялдар орундалат: долбоор жана долбоордук ишмердүүлүк	62
§ 17. Кыялды кантип орундатса болот же долбоор деген эмне?	62
§ 18. Долбоордун бюджетти жана финансылык отчеттуулук	64
V БӨЛҮМ. ЖАРАН ЖАНА МАМЛЕКЕТТИН БЮДЖЕТИ	65
10-тема. Жарандын чыгашалары	65
§ 18. Жарандын милдеттүү төлөмдөрү	65
§ 19. Коммуналдык кызмат көрсөтүүлөргө чыгашалар	70
11-тема. Коомдук финансы: бюджеттердин түрлөрү жана жарандардын укуктары.	73
§ 20. Бюджеттердин түрлөрү: Мамлекеттик (республикалык) жана жергиликтүү бюджеттер	73
§ 21. Жарандардын бюджеттик процеске катышуусу	76
Глоссарий	81
Колдонулган адабияттын тизмеси	82

КИРИШҮҮ

Урматтуу мугалимдер!

Сиздин колуңузда “Финансылык эркиндиктин ачкычы” окуу-методикалык жыйнагынын (ОМЖ) бир бөлүгү болгон методикалык окуу китебин кармап турасыз. Бул китеп жогорку класстын окуучуларынын финансылык сабаттуулуктун негиздерин өздөштүрүүсүнө жардам берүүгө арналган.

Бул курс көпчүлүгүңүздөр үчүн жаңы жана көп жакшы тааныш эмес болушу ыктымал. Буга байланыштуу окуу китеби иштин айрым бир формаларын жана усулдарын гана сунуштабастан, ошону менен бирге ар бир тема боюнча мүмкүн болушунча көбүрөөк пайдалуу маалымат берет.

Иш жүзүндө бул “Финансылык эркиндиктин ачкычы” окуу китебинин (мындан ары – Окуу китеби) темаларына жана параграфтарына ылайык, ар бир сабак боюнча кеңири маалымат берген методикалык материал. Ар бир параграф үчүн өзүнчө убакыт бөлүнгөн – 40-45 мүнөттөн болжол менен эки катар сабак. Жалпысынан алар – 22 болот, бул болсо 44 саатты түзөт.

Сабактарды төмөнкүдөй ырааттуулукта өзөктүк этаптарды кармануу менен, интерактивдүү режимде өткөрүү сунушталат:

- 1-этап – ойлоо жөндөмдүүлүгүн активдештирүү, окуучунун тажрыйбасын эсепке алуу менен теманын суроолорунун үстүнөн ой жүгүртүүгө шыктандыруу;
- 2-этап – акыл чабуулу, баарлашуу, заманбап чакан лекциялар жана практикалык көнүгүүлөр өңдүү окуунун активдүү формаларын колдонуу менен жаңы материалды түшүндүрүү;
- 3-этап – сабактын жүрүшүндө берилген тапшырмаларды талкуулоо, аткарылган иштин пайдасын жана маанисин баалоо жолу менен жүзөгө ашырылган рефлексия.

Ар бир сабак окуудан күтүлгөн жыйынтыктарды аныктоо менен башталат, бул болсо мугалимге жана окуучуга сабак учурунда өз иш-аракеттерин макулдашып алууга жардам берет.

Методикалык окуу китеби окуучулардын тигил же бул теманы билген деңгээлине, ошондой эле окуу процессине канчалык активдүү катышууга даяр болгонуна жараша сабак өтүүнүн түрдүү варианттарын сунуштайт.

Финансылык сабаттуулукту өздөштүрүүдө өз алдынчалуулукту өнүктүрүү жана бекемдөө үчүн окуучуларга сабак маалында же андан кийин Жумушчу дептердеги тапшырмаларды аткаруу сунушталат. Бул дептерде Окуу китебинин темаларына жана параграфтарына ылайык кошумча көнүгүүлөр жана тапшырмалар сунушталат. Бул Методикалык окуу китебинде ага шилтемелер берилет.

Китептеги материалдар жогорку класстагы окуучуда финансылык компетенттүүлүктү калыптандырууга көмөктөшөт деп ишенебиз.

ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕР

София менен Азаматтын диалогдору

Ушул окуу китебинин глоссарийине киргизилген терминдер жана түшүнүктөр

Тема боюнча кошумча материал

КЫСКАРТУУЛАРДЫН ТИЗМЕСИ

• “Финансылык эркиндиктин ачкычы: Окуу китеби”	– Окуу китеби
• “Финансылык эркиндиктин ачкычы: Методикалык окуу китеби”	– Методикалык окуу китеби
• “Финансылык эркиндиктин ачкычы: Жумушчу дептер”	– Жумушчу дептер

I БӨЛҮМ. АДАМДЫН ЖАШООСУНДА ФИНАНСЫЛЫК САБАТТУУЛУКТУН РОЛУ

1-тема. Менин жашоомдо акчанын орду

§ 1. Акчанын пайда болгон тарыхы

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар “акча” жана “бартер” түшүнүктөрүнүн маанисин, накталай жана акча алмашуу ортосундагы айырманы түшүндүрүп бере алышат.
2. Окуучулар “сом” улуттук валютасынын пайда болгон тарыхын айтып бере алышат, бартердин артыкчылыктары менен кемчиликтерин аныктай алышат; эмгек менен айлык акынын көлөмү ортосундагы өз ара байланышка талдоо жүргүзө алышат.
3. Окуучулар кагаз акчанын пайда болуу себептери тууралуу өз пикирлерин билдиришет.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, флипчарт, ак маркер же боор менен жазылчу такта, маркерлер же боор, скотч, эски тыйындар жана купюралар, Кыргызстандын колдонуудагы акчасы жана чет өлкөлүк валюта, Окуу китеби, § 1 параграф, Жумушчу дептер, § 1 тапшырма.

Убактысы: 60 мүнөт.

Сабактын планы

1-этап

1.1. Окуучулар менен саламдашыңыз. “Финансылык эркиндиктин ачкычы” деп аталган жаңы, кызыктуу курсту өздөштүрө баштай турганыңызды айтыңыз.

1.2. Ичи бош коробкага алдын ала акча купюраларын салып, жаап, столдун үстүнө коюп коюңуз. Сабакты табышмактан баштаңыз. Биринчи сабакта сөз эмне тууралуу болоорун окуучулар коробканын ичинде эмне жатканын тапкандан кийин гана биле алышат:

- бул буюмсуз бир да күн жүрө албайбыз;
- бул буюмсуз азык-түлүк, буюмдарды сатып алалбайбыз;
- бул буюмсуз коммуналдык кызмат көрсөтүүлөрүн колдоно албайбыз.

Окуучулардын жоопторун уккандан кийин алгачкы сабак акчага арналганын, сабактын темасы “Менин жашоомдогу акчанын ролу” деп аталаарын айтыңыз. Окуучулардан Окуу китебин ачып, § 1 “Акчанын пайда болгон тарыхы” деп аталган параграфындагы София менен Азаматтын диалогун окуп берүүсүн өтүнүңүз.

1.3. Интерактивдүү тапшырмалардын варианттарын төмөн жактан караңыз.

I вариант. Сахна оюну. Үч окуучуга ролдорду бөлүштүрүп, диалогдун текстин таратып бериңиз. Мугалим автордун сөзүн окуйт.

Биз баарыбыз даанышман падыша башкарган аралдабыз. Падышанын Акварель аттуу сүрөтчүсү болгон экен. Сүрөтчү аралдын жээгинде сейилдегенди, деңиз жээкке алып чыккан кичинекей жарк-журк эткен буюмдарды чогултканды жакшы көрчү. Алардын айрымдарын ал ачык түстөргө боёп салчу. Акварель анын предметтери баарына жагат деген ишенимде болгондуктан, аларды тамак-ашка, кийимге жана башка буюмдарга алмаштырып көргөнгө аракет жасады. Бирок эч ким буга макул болгон эмес. Ошол эле аралда балыкчы да жашачу. Бир жолу анын апасы ооруп калып, чукул арада дары-дармек керек болду. Балыкчы балыгын көтөрүп алып, аны дарыга алмаштыруу үчүн дарыгерге жөнөдү. Бирок дарыгер мындай алмашууга көнгөн жок. Дарыгерден кайтып келатканда анын алдынан падыша жана анын сүрөтчүсү чыгат.

Падыша: Эмнеге мынчалык капасың, балыкчы?

Балыкчы: Энем ооруп калып, ага дары керек болуп турат. Бирок дарыгерге менин балыгым эмес, кокостон жасалган сүт керек экен. Мен кокостун ээсине барсам, ага дагы балык керек эмес экен. Ал чымын-чиркейден коргогон торчону сурады.

Падыша: Ооба, дарыны оңой эле тапчудай эмессиң. Мынча күч-аракетти жөн эле корото бербей, бир нерсе ойлоп табышыбыз керек.

Сүрөтчү: Таптым! Бизге ар ким өз товарын башкасына алмаша ала тургандай буюм керек.

Балыкчы: Ошол буюм балык болсунчу.

Падыша: Жок, балык тез эле бузулуп кетет жана адатта көлөмү да чоң болот. Ал эми бизге чакан, жеңил жана бышык буюм керек болуп турат.

Сүрөтчү: Анда бул менин кичинекей, жарк-журк эткен предметтерим болсунчу...

Талкуу үчүн суроолор: Кандай деп ойлойсуңар, бул диалогдо сөз эмне тууралуу болуп жатат? Алмашуу деген эмне? Алмашууну дагы башкача кантип аташат? Силер мектепте досторуңар менен бир нерселерди алмашкан учурлар болобу? Бартер* дайыма эле жардам береби? Мындай учурда адамдар эмнелерди жасай алат? Сизге керек болгон нерсени алуу процессин жеңилдетүү үчүн кандай механизмдер же каражаттар колдонулса болот?

II вариант. Камерон аттуу саякатчынын аңгемесинен үзүндүнү окуп бериңиз¹

Танганайканын жээгиндеги Кавелдеги базарда кайыкты жалдоо үчүн акчаны кантип төлөгөнүм өзүнчө эле бир кызык окуя. Саиддин (кайыктын ээси) агенти пилдин сөөгү менен төлөшүмдү талап кылып туруп алды, бирок ал менде жок эле. Ошондо мен Магомет Ибн-Салибде пилдин сөөгү бар болгонун, ага сукно керектигин билдим. Бирок бул маалымат мага көп деле пайдалуу болгон жок. Акыры Магомет Ибн-Гарибде сукно бар экенин, бирок ал зымга муктаж болгонун уктум. Бактыга жараша зым өзүмдө бар болчу. Ошентип мен Магомед Ибн-Гарибге талап кылынган көлөмдө жез зым бердим, ал болсо Магомед Ибн-Салибге сукнону жеткирип берди, ал болсо Саиддин агенттерине пилдин сөөгүн берди. Ошондо гана Саидден кайыкты колдонуу укугун алдым...

Талкуу үчүн суроолор: Кандай деп ойлойсуңар, бул үзүндүдө сөз эмне тууралуу болуп жатат? Алмашуу деген эмне? Алмашууну дагы башкача кантип аташат? Силер мектепте досторуңар менен бир нерселерди алмашкан учурлар болобу? Бартер дайыма эле жардам береби? Мындай учурда адамдар эмнелерди жасай алат? Сизге керек болгон нерсени алуу процессин жеңилдетүү үчүн кандай механизмдер же каражаттар колдонулса болот?

1.4. Окуучуларга бул маселени түрдүү жолдор менен чечсе болоорун айтыңыз. Мисалы, күн сайын кайсы бир предметти алмашууну каалагандардын тизмесин түзүп, жарыялап турса болот. Ошондой эле адамдар кандайдыр бир предметтер менен алмашып туруу үчүн белгилүү бир жерди дайындап койсо да болот. Же бири бири менен товарларын алмаша турган өндүрүүчүлөрдү жуп-жупка бөлүп коюу да мүмкүн. Мындан тышкары алмашуу маалында ортомчунун кызматын аткара турган бир нерсени бул жүгүртүүгө киргизсе да болот. Алмашууда ортомчунун ролун аткара турган бул нерсени **акча** деп атап калышты. Универсалдуу ортомчуну колдонуу бир предметти экинчиге алмашуу жол-жобосун бир кыйла жеңилдетти. Эми бир колдон экинчисине предметтерди өткөрүү үчүн башты айландырган чынжырчаны ойлоп табуунун зарылчылыгы болбой калды. Мындай учурда ар бир өндүрүүчү **товар** деп аталган сунушталган предметтин ордуна акча алуудан эч ким баш тартпайт деген ишенимде болот.

2 этап

2.1. Окуучуларга “Акча деген эмне?” деп суроо узатыңыз. “Акыл чабуулу” усулун колдонуу менен окуучулардын жоопторун тактага жазып чыгыңыз. Аларга “акча” түшүнүгүнүн так аныктамасына жетүүгө жардам берип, Окуу китебинен бул аныктаманы окуп берүүсүн өтүнүз.

Бул аныктамада баары эле түшүнүктүү болуп-болбогонун тактаңыз. Эгерде зарылчылык болсо, окуучулардын суроолоруна жооп бериңиз.

¹ Зибер Н. И. Алгачкы экономикалык маданияттын очерктери. – М., 1883. сайтына караңыз.

Тема боюнча кошумча материал

АКЧАНЫН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ¹

Акчанын пайда болгон так мезгилин эч ким билбейт. Окумуштуулардын баамында, бул болжол менен 7 миң жыл мурда болгон экен. Байыркы заманда тыйынды ойлоп тапканга чейин акчанын кеңири жайылган формаларынын бири болуп жаныбарлар эсептелген. Бирок андан да башкалары болгон. Мисалы, байыркы гректерде, римдиктерде жана славяндарда мал акчанын ролун аткаргандыктан алар мал чарбасы менен алектенишкен. Кытайда жана Жапонияда күрүч, Монголияда чай, ал эми Жаңы Гвинеяда иттин тиштери акча болуп саналган. Инд океанындагы Никобар аралдарында кокос жаңгактары, орто кылымдагы Исландияда кургатылган балык, Меланезияда тамеки, Байыркы Орусияда мех, Африкада айнек мончоктор акча катары колдонулуп келген.

Дагы бир таң калычтуу бирдик – фея. Бирок бул силер ойлогондой жомоктогу каарман эмес. Фея – Тынч океандын батыш бөлүгүндө жайгашкан Яп аралындагы таш акчанын эң ири жана кызыктай формасы. Тыйын-феялар үй ээсинин короосунда жаткан. Муну менен ал ошол үйдүн ээсинин байлыгынан кабар берип турган. XIX кылымдын соңунда таш тыйынга чоң кайык сатып алууга мүмкүн болчу. Ал эми кайык аралдын жашоочулары үчүн чоң байлык эле. Ошентип ар бир элде товарлардын массасынан өзгөчө маанилүүсү жана керектүүсү бөлүнүп чыгып, баары үчүн баалуу болгон.

Алгачкы орус рублинин салмагы 1 кило 400 граммды түзүп, товардын наркына жараша андан улам кесип алып турушкан. Алгачкы орус тыйындары X кылымдын соңунда, XI кылымдын башында пайда болгон. “Копейка” деген аталышты ат минип, колуна найза кармаган Ыйык Георгийдин Москва княжествосунун күмүш монетасына түшүрүлгөн сүрөт менен байланыштырышат. Ыйык Георгий аскерлердин колдоочусу деп эсептелген. Копейка байыркы Орусияда негизги майда монетага айланган. Орус мамлекетинде рубль, полтина, жарым-полтина, гривна жана алтын деп эсептешкен. Рубль 100 копейкага, полтина 50 копейкага, гривна 10 копейкага, алтын үч копейкага бөлүнгөн. Алар таза күмүштөн жасалып турган. Орусияда кагаз акча 1769-жылы пайда болуп, аны Екатерина II жүгүртүүгө киргизген.

“Акча” деген сөздүн өзү “теңге” деген түрк сөзүнөн же хазардын “Тамга” – “тавро”, “энтамга”, “мөөр” сөзүнөн келип чыккан. Теңге (араб өлкөлөрүндө – данек; Персияда – дангх; Индияда, Цейлондо, Тибетте жана Непалда – танка, танга же таньга; Хивин жана Кокон хандыктарында, Бухара эмиратында – таньга же теньга) – алгач майда күмүш монета болчу, андан соң Чыгыш өлкөлөрүндө жез монетага айланган.

Кыргызстандын аймагында акча төрт байыркы түрк мамлекеттеринин ордо шаарлары Чүй өрөөнүндө жайгашкан мезгилде – VI–XII кылымдарда пайда болгон. Дал ушул маалда алгачкы түрк монеталары куюп жасалып, анда “Түргеш каган бий” деген жазуу болгон.

2.2. Чакан топтордо иштөө. Окуучуларды төрттүккө бириктирип, аларга Жумушчу дептерге сунушталган суроолордун бирине жооп берүүнү тапшырыңыз. Ар бир төрттүккө бирден үчкө чейин номер бериңиз (суроолордун санына жараша):

1) акчанын негизги белгилери кайсылар?;

2) үлүлдүн кабыгы, уйлар, жаңгактар өңдүү акчанын жөнөкөй түрлөрүнө салыштырмалуу металл акчанын кандай артыкчылыктары бар?;

3) эмне үчүн адамдарда узак убакыт бою металл акча болгон эмес?

Бул суроолордун тегерегинде талкуу уюштуруңуз. Окуучулардын жоопторун жалпылаштырып, акчанын ролун аткарууга жөндөмдүү предметти аныктоого жардам берген негизги критерийлерди алып чыгыңыз:

1) бөлүнүүчү, б.а., акча физикалык касиетке ээ болушу керек, бул болсо предметти бир нече бөлүккө оңой жана сапатын жоготпостон бөлүүгө жол берет;

2) көлөмү чакан, б.а., акчанын көлөмү салыштырмалуу чакан болуп, салыштырмалуу көбүрөөк баалуулукка ээ болушу абзел. Бул болсо акчаны жыйнактуу жана жеңил кылып, адам аны эч кыйын-

¹ www.Grandars.ru; www.bankir.kg; www.finsabat.kg сайттарындагы материалдар боюнча

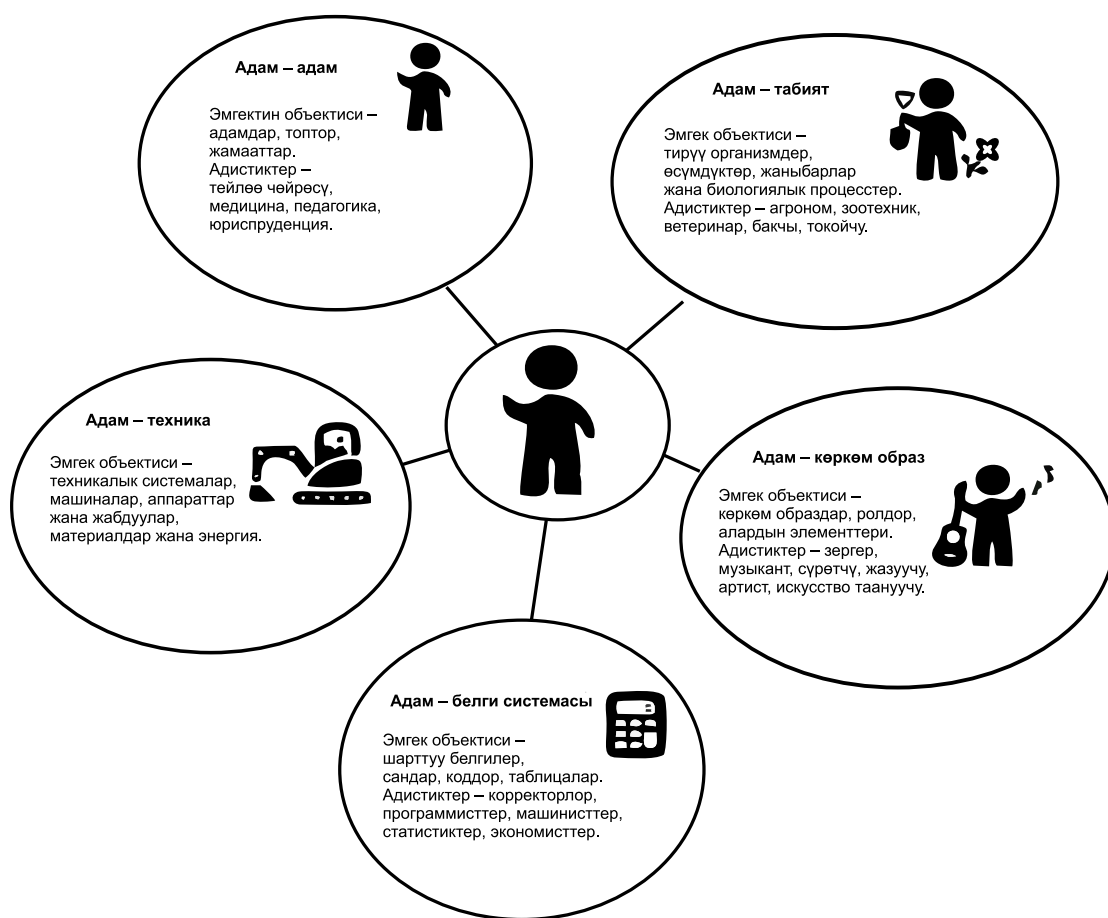
чылыксыз жанында алып жүрүп, алмаштырган учурда башкаларга бере алат;

3) узак убакыт сактала алуусу, б.а., акча колдон колго өткөндө тез эле бузулуп кетпеген жана бир топ бекем болушу керек. Мындан тышкары ал узакка сактаган маалда өзүнүн сапатын жоготпогондой болушу керек. Эгерде адам кандайдыр бир максаттар менен акчаны келечекке сактап койсо, анда ал бир жыл, он жыл же жүз жылдан кийин да акча азыркыдай эле сапатта кала берет деген ишенимде болушу абзел.

Окуучуларды мына ушул үч касиетке көбүрөөк даражада ээ болгон предметти адамдар акча катары кабылдайт деген тыянак жасоого түртүңүз.

Акчага айлануу мүмкүнчүлүгүн көбүрөөк алтын жана күмүш өңдүү баалуу металлдар алышты. Алар сапатын жоготпостон өтө майда бөлүктөргө бөлүнүп, аларды абдан узак убакыт сактоого болот. Кийичерээк алтын менен күмүштүн баасы өскөн сайын асыл эмес металлдардан жасалган монеталар колдонула баштады. Акча белгилерине, тагыраак айтканда кагаз акчага өтүү акчанын өнүгүүсүнүн кийинки этабы болуп калды.

2.3. Классты 4-5 окуучудан кылып беш топко бөлүңүз. Окуучуларга айрым бир чөйрөдөгү бир нече кесиптерди жазып чыгууну сунуштаңыз: “адам – табият”, “адам – техника”, “адам – көркөм образ”, “адам – адам”, “адам – белги”. 1-сүрөттү колдонуу менен окуучуларды бул ишмердүүлүк чөйрөлөрү менен тааныштырса болот.

1-сүрөт. Ишмердүүлүк чөйрөлөрү

1-вариант. Ар бир топко Окуу китебинен “Кесип – кесиптик компетенттүүлүк – айлык акы” аттуу 1-таблицаны толтуруп чыгууну сунуштаңыз (1-көнүгүүнү караңыз).

2-вариант. Окуучуларга өзүнчө тизмеге эмнелерди жасаганды жакшы көрөөрүн, эмнелерди жакшы жасай алаарын жазып чыгууну сунуштаңыз. Мисалы, сүрөт тартуу, шахмат ойноо, коньки тебүү, блог же күндөлүк толтуруу (Интернетте да, кадимкидей да) ж.б. Ошондон кийин мындай кызыгууну кантип келечекте акча төлөнө турган ишке (кесипке) айландырса болоорун ойлонуп көрүүнү сунуштаңыз. Мисалы, Интернетте блог жүргүзүү же аңгеме ойлоп табуу ышкысы келечекте журналист же жазуучу болууга жардам берет. Андан соң окуучулар айлык акынын болжолдуу өлчөмүн

көрсөтө алышат. Балдар тандап алган кесиптин плюс жана минустарына талдоо жүргүзүп көрүүнү сунуштаңыз. Ыңгайлуу болушу үчүн төмөндөгү таблицаны колдоно аласыз.

1-таблица. “Кызыгуудан – кесипке”

№	Кызыгуу	Ыктымал кесип, иштин түрү	Ыктымал айлык акы	Плюстары жана минустары
1	Интернетте блог жүргүзүү, аңгеме ойлоп табуу, ыр жазуу	Журналист, жазуучу	Адам иштеген ба-сылмага жараша болот: 7 миң сом-дон 20 миң сомго чейин жана андан да жогору	+ Эркиндик көбүрөөк. – Киреше туруктуу эмес; эргүү келгенде гана эмес, башка учур-да да иштеш керек; жумуш күнү бир калыпта болбойт ж.б.

Талкуудан кийин ар бир топ өз жообун айтат. Окуучуларды ар кандай алмашуунун (накта же акчалай) өзөгүндө эмгек жатат, ар бир жумуш билимдин, ыктын, көндүмдөрдүн, тажрыйбанын жана жоопкерчиликтиң топтомун талап кылат деген ойго түртүңүз. Түрдүү кесиптер үчүн тизмеги ар кандай болгондуктан, айлык акы да айырмаланат.

3-этап

Талкуу үчүн суроолор: акчанын пайда болушунун себеби эмнеде? Акчанын пайда болуу тарыхы тууралуу жаңы эмнелерди билдиңиз? Эмне үчүн алтын жана күмүш акча абдан кеңири жайылган? Эмне үчүн темир абдан белгилүү болуп, жогору бааланганы менен темир акча болгон эмес? Түрдүү өлкөлөрдө кайсы предметтер акчанын ролун аткарган? Эмне үчүн кагаз акча пайда болду? Кыргызстандагы акчанын тарыхы тууралуу эмнелерди билесиз?

Үй тапшырмасы

Окуу китеби, § 1 параграф, 2-көнүгүү, өз алдынча иш. Жумушчу дептер, § 1 параграфтан көнүгүүлөр жана тапшырмалар.

§ 2. Биздин жашоодо акчанын ролу

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар накталай жана накталай эмес акча ортосундагы айырманы түшүндүрө алышат.
2. Окуучулар накталай эмес акчанын артыкчылыктары менен кемчиликтерин атап бере алышат.
3. Окуучулар класста, сабакта, чакан топтордо биргелешип иштөөнүн көндүмдөрүн көрсөтө алышат.
4. Окуучулар акча каражаттарын башкаруу көндүмдөрүнүн маанисин түшүндүрүп, туура финансылык чечимдерди кабыл алышат.
5. Окуучулар өз көз карашын жүйөлүү негиздеп берип, туура ой корутунду жасап, өзүнүн чыгармачыл ишин классташтарынын иши менен салыштыра алышат.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, флипчарт, ак маркер же боор менен жазылчу такта, маркерлер же боор, скотч, эски тыйындар жана купюралар, Кыргызстандын колдонуудагы акчасы жана чет өлкөлүк акча, Окуу китеби, § 2 параграф; Жумушчу дептер, § 1 тапшырма.

Убактысы: 60 мүнөт.

Сабактын планы

1-этап

Окуучулар менен саламдашыңыз. Бүгүн акча тууралуу кеп улана турганын айтыңыз. Окуучулардан акчанын кандай түрлөрү бар болгонун сураңыз. Жоопторду угуп, акча ар кандай түрдө, фор-

мада жана түстө болооруна назарын буруңуз. Ар бир өлкөдө өзүнүн акчасы бар: АКШда – **америка доллары**, Кытайда – **юань**, Украинада – **гривна**, Жапонияда – **иень** ж.б. Чет өлкөлүк акча валюта деп аталат*. Кээде бир эле валютаны көптөгөн өлкөлөрдүн топтору колдонушат: мисалы, Европанын көпчүлүк өлкөлөрүндө евро колдонулат. Бирок валюта кантип аталганына карабастан акча ар бир өлкөдө каалаган нерсеге алмашууга жол берген өзгөчө товар бойдон кала берүүдө. Бардык акчаны эки топко бөлсө болот: 1) наличные деньги – это деньги, которые или отпечатаны на специальной бумаге (правильно их называть купюры или банкноты), или монеты;

- 1) **накталай акча** – бул атайын кагазга (аларды купюра же банкнот деп атаган туура болот) басылган акча же монеталар;
- 2) **накталай эмес акча** – бул материалдык туюнтмасы болбогон акча, аны кармап көрүү мүмкүн эмес, анын кагаз түрүндө да, монета түрүндө да формасы болбойт. Эрежеге ылайык, бул чакан пластик картасы. Дүкөндө атайын түзүлүштүн жардамы менен пластик картадан сатып алынган буюмга барабар зарыл болгон санда накталай эмес акчаны чыгарып алса болот. Азыр көптөгөн адамдар пластик картанын жардамы менен поезддин, учактын билетин төлөшөт же мейманканада бөлмөнү брондошот, Интернеттен ар кандай буюмдарды сатып алышат.

2-этап

2.1. Тапшырма: төмөндө келтирилген суроолорду сабакта талкуулаңыз.

1-катар: Накталай эмес акчанын кандай артыкчылыктары бар?

2-катар: Накталай эмес акчанын кандай кемчиликтери бар?

3-катар: Жумушчу дептерден биринчи тапшырманы аткаруу (§ 2). Накталай жана накталай эмес акчанын артыкчылыктары менен кемчиликтерин билиш керекпи жана аларды өз ара кантип оптималдуу түрдө айкалыштырса болот? Эмне үчүн?

Жооптордун түрдүү варианттарын угуп чыгуу үчүн бир катардан экинчисине өтүп, окуучулардын бир нече жубуна өз көз карашын билдирүүнү сунуштаңыз. Окуучулардын жоопторун жалпылаштырып, накталай эмес акчанын артыкчылыктары менен кемчиликтеринин салыштырмалуу таблицасын түзүңүз (2-таблицаны караңыз).

2-таблица. Накталай эмес акчанын артыкчылыктары жана кемчиликтери

№	Накталай эмес акчанын артыкчылыктары	Накталай эмес акчанын кемчиликтери
1	Акчаны үйдө же капчыкта кармаганга караганда, банкта сактаган коопсуз	Кээде адамдар өзүн көзөмөлдөй албай, пластик картасы менен төлөп, өтө көп буюмду сатып алышат. Себеби өзүндө болгон накталай эмес акчанын баарын бир заматта эле чыгара алышат.
2	Банкта кандайдыр бир көйгөй пайда болгондо (мисалы, банкрот болсо), банк ишин токтоткондо, эгерде адамдын өзүнүн эсебинде 100 миң сомго чейин акча болсо, ал адам акчасын кайтара алат. Себеби Кыргызстанда мындай салымдарды (банктын эсебиндеги акча) камсыздандыруунун атайын системасы иштейт.	Бардык эле жерлерде пластик картаны төлөмгө кабыл ала бербейт.
3	Эгерде пластик карта жоголуп кетсе же уурдалса, эсептин ээси банкка чалып, бул тууралуу кабар берип, эсебиндеги акчаны эч ким колдоно албашы үчүн аны блоктоп салууну өтүнө алат.	Банкта эсепти күтүү жана пластик картаны колдонуу үчүн аз болсо да акча төлөш керек.
4		Картага байланыштуу алдамчылык, анын ичинде Интернет аркылуу уурдоо учурлары жайылган. Ошондуктан өтө дыкат болуп, накталай эмес акчаңызга эч ким жете албашы үчүн сыр сөздү бербейиз!

2.2. Окуу китебиндеги 3-көнүгүү менен жекече иш.

Бүгүнкү күндө акчанын ролун ашыра баалоо кыйын болгонун айтыңыз. Эгерде акчага байланышкан маселе чыкпаганда көптөгөн кырсыктарды болтурбай коюу мүмкүн эле. Адам дайыма эле акча жетпей жатканына даттанып жүрөт. Окуучулардан акча өтө көп болсо, анда эмне кылмактыгын сураңыз.

Окуу китебинен тапшырма. Мисалы, сиз 1 млн. сом утуп алдыңыз дейли. Бул акчаны эмнеге коротооруңузду айтып бериңиз.

Бир нече жоопту уккандан кийин окуучулардан мындай чоң сумманы бөлүштүрүү канчалык оор болгонун жана мунун себептерин сураңыз. Акчага байланыштуу кандай гана чечим кабыл алышпасын, ошол чечимден алардын финансылык бакубатчылыгы көз каранды болгонун түшүндүрүп бериңиз. Акчаны туура башкарганды үйрөнүү өтө маанилүү.

2.3. Окуучуларга Окуу китебиндеги 3-көнүгүүдөн кийинки аңгемени окуп чыгып, андагы суроолорго жооп берүүнү сунуштаңыз.

3-этап

Талкуу үчүн суроолор: акча эмне үчүн керек? Бир нече окуучуга өз пикирин айтууну сунуштаңыз. Эгерде алар жооп берүүдөн кыйналышса, Окуу китебиндеги ушул параграф боюнча теориялык маалыматтардан жооп алууну сунуштаңыз.

Үй тапшырма

Окуу китеби, § 2, өз алдынча иш. Жумушчу дептер, § 2, жазуу түрүндөгү тапшырма, тест.

Тестке жооптор: 1 «а»; 2 «б», «в»; 3 «а», «б»; 4 «б»; 5 «в»; 6 «в»; 7 «б»; 8 «а»; 9 «б»; 10 «б».

2-тема. Жеке финансылык пландоо

§ 3. Эмне үчүн акча дайыма эле жетпейт?

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар “каалоо”, “керектөө”, “билимдүү керектөөчү” түшүнүктөрүнүн маанисин билишет.
2. Окуучулар акчага туура мамиле жасоонун артыкчылыктарын атай алышат.
3. Окуучулар кандай чыгымдар зарыл болгонун, ал эми кайсылар жөн гана каалоо болгонун аныктай алышат; кыял менен максаттын айырмалуу белгилерин атап, жеке финансыны башкарууда өз мүмкүнчүлүктөрүн сынчыл көз караш менен баалай алышат.
4. Окуучулар таблицаларды толтуруу, жөндөмдүүлүктү жана талантты аныктоого тестти толтуруу боюнча иштерде көндүмдөрүн көрсөтө алышат.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, флипчарт, ак маркер же боор менен жазылчу такта, маркерлер же боор, скотч, Окуу китеби, § 3; Жумушчу дептер, § 2.

Убактысы: 60 мүнөт.

Сабактын планы

1-этап

I вариант София менен Азаматтын төмөндөгү диалогун окуп бериңиз.

- Апам мага бир сонун акыл айтты: “Чукул чечим кабыл алба!”.
- Бул эмнени билдирет?
- Кечээ апамдан мага жаңы рюкзак сатып берүүнү сурандым. Бирок ал макул болгон жок. Себеби анын оюнча, менин мектепке тагынып жүргөн рюкзагым дээр-

лик жаңы жана көрүнүшү дурус экен. Мен албетте адегенде капа болдум, анткени жаңы, саркеч жана ыңгайлуу рюкзак алгым келген. Каалаган нерсеңдин баарын алган кандай жакшы дедим. Бирок апам эгерде каалаган нерсенин баарын эле ала берсең, анда чындап зарыл болгон нерселерге акча жетпей калышы мүмкүн экенин айтты.

– София, зарыл болгон нерсе менен каалаган нерсе бул дайыма эле окшош эмес экенин билген эмес белең?

– Мурда мен бул тууралуу ойлонгон эмесмин жана акчаны көп сарптамун. Эмне үчүн кирешенин көбөйүшү менен чыгаша да көп болоорун, өз каалооңду керектөөлөрдөн кантип айырмалаш керектигин билгим келет.

– Атам да мага көп айтат: “Балам, алдыңа максат койгонду үйрөн. Сени билимдүү керектөөчү катары көргүм келет”.

Адамдар адатта пайдалуу же чындап зарыл болгонду эмес, өзү каалаган нерсени тандап алаарын айтыңыз. Биз баарыбыз акчаны биринчи кезекте зарыл болгон нерсеге сарпташыбыз керек.

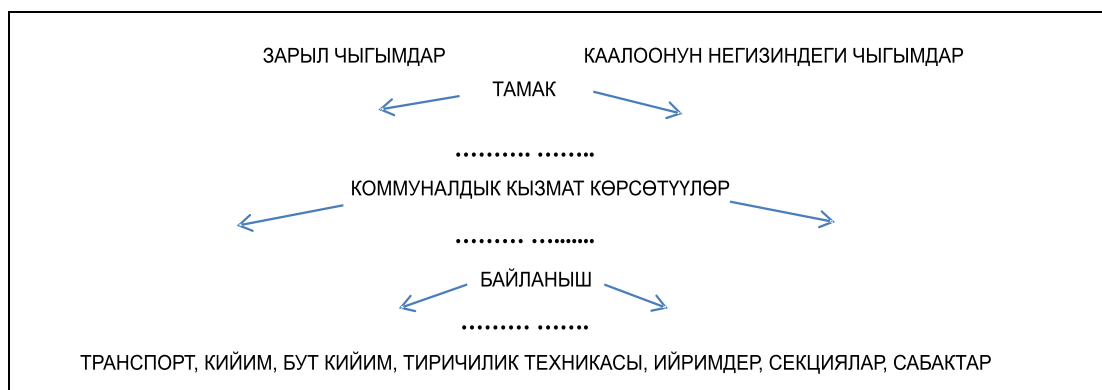
II вариант. Столго түрдүү предметтерди коюңуз. Мисалы, жашылча, таттуу, китеп, жемиш (предметтерди сүрөттөр менен алмаштырса болот). Окуучуларга эки предметти тандап алууну сунуштаңыз. Бир нече окуучудан аларга бул предметтер эмне үчүн керек болгонун түшүндүрүп берүүсүн өтүнүңүз.

Бул эксперимент адатта адамдар аларга чындап зарыл болгонду эмес, каалаган/жактырган буюмду тандап алаарын көрсөтүшү керек. Ушундай эле көрүнүштү акчага карата да көрсө болот. Адамда кээде акчаны бир нерсеге жөн эле коротуу азгырыгы пайда болот.

1.2. Окуучуларга күн сайын адамдар көптөгөн чечимдерди кабыл алаарын, болгондо да алардын басымдуу бөлүгүн эч ойлонбой туруп кабыл алаарын түшүндүрүңүз (мисалы, бүгүн кайсы кийимди киём, кечкиге эмне тамак жасайм). Башка чечимдер татаал: жаңы мобилдик телефон сатып алышым керекпи же эскисин деле алсамбы? Чечим кабыл алуу көндүмдөрү өнүккөн сайын адамдын жашоо сапаты да жакшыра баштайт. Туура чечимдердин натыйжасында убакыт, акча жана башка ресурстар ***эффективдүү** колдонула баштайт. Бул сабакта сөз каалоолор жана керектөөлөр, финансылык максаттар жана финансылык мүмкүнчүлүктөр, акчага карата туура мамиле жөнүндө болот.

1.3. Баарлашуу элементтерин камтып, **визуалдык*** схеманы түзүү менен жаңы тема боюнча чакан лекцияны өткөрүңүз. Биздин бардык чыгымдарыбызды зарыл жана каалоонун негизиндеги чыгымдар деп эки бөлүккө бөлсө болоорун түшүндүрүп бериңиз. **Зарыл чыгымдар** – бул жашоо ансыз өтпөй турган чыгымдар: тамак-аш, суу, турак жай ж.б. **Каалоонун негизиндеги чыгымдар** – бул ансыз деле жашай бере турган, бирок биз абдан сатып алгыбыз келген нерсе.

Окуучулардан каалоонун негизиндеги жана зарыл чыгымдардын айырмасын сураңыз. Аларга логикалык чынжырды түзүп чыгууну сунуштаңыз. Бул үчүн “кайсы товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү зарыл, ал эми кайсыларын кааланган чыгымдарга кошсо болот?” деп сурап, жоопторду тактага жазып чыгыңыз. Натыйжада схема түзүлөт (2-сүрөттү караңыз).

2-сүрөт. Зарыл жана каалоонун негизиндеги чыгымдар

Эскертүү. Бул сүрөттү сабакта жалпы топто же чакан топторго бөлүнүп алып, ошондой эле жекече отуруп толтурса болот. Эгерде убакыт тар болсо, анда баштаган ишти үйдөн бүтүрүп келүүгө болот.

Тема боюнча кошумча материал

ЗАРЫЛ ЖАНА КААЛООНУН НЕГИЗИНДЕГИ ЧЫГЫМДАР ¹

Тамак. Толук кандуу, көп түрдүү тамактануу ар бир адамга зарыл. Бирок тамак ар кандай болот. Өсүп-өнүгүүсү үчүн бала эт, жашылча, жер-жемиш, быштак, балык, жаңгак жеши керек. Шоколад, таттуу, печенье, топочторду аз жеши керек. Сатып алыш керек болгон жана албай деле койсо боло турган азык-түлүктөр бар. Этти, жашылчаны, сүт азыктарын сатып алуу – бул зарыл чыгымдар. Ден соолукка зыян келтирген ар кандай таттуу азыктар – каалоонун негизиндеги чыгымдар.

Коммуналдык кызмат көрсөтүүлөр. Ай сайын биз электр жарыгы, газ, суу ж.б. коммуналдык кызмат көрсөтүүлөр үчүн акча төлөшүбүз керек. Бул чыгымдардын баары батирде же үйдө жашап, ушул кызмат көрсөтүүлөрдү колдонуу үчүн керек. Интернет же кабелдик телевидение өңдүү кызмат көрсөтүүлөр да бар: алар үчүн акы төлөбөй койсок баары бир жылуу жана жарык үйдө жашай беребиз. Мындан улам алар каалоонун негизиндеги чыгымдарга кирет.

Байланыш. Үйдөгү же мобилдик телефондор бири бирибиз менен байланышты кармап турууга жардам берет. Бирок телефонду оюн үчүн да колдонсо болот. Ишке байланыштуу телефон чалууларды төлөө – зарыл чыгым, оюн үчүн акы – каалоонун негизиндеги чыгым.

Транспорт. Жумушка, мектепке, спорттук секцияга же ийримге жетүү үчүн биз автотранспортту колдонобуз – бул зарыл чыгым. Бирок эгерде кошуна көчөдө жашаган досубузга машине менен барсак – анда бул каалоонун негизиндеги чыгымга кирип калат.

Кийим жана бут кийим. Эгерде эски бут кийим жыртылып же тар болуп калса, анда жаңысын сатып алуу зарыл чыгымга кирет. Эгерде эки бут кийим болуп туруп, бирок дагы башкасы жагып калса, анда бул – каалоонун негизиндеги чыгым.

Тиричилик техникасы. Муздаткыч, кир жуучу машине – зарыл буюмдар, алар үйдөгү түшүктү жеңилдетет. Эгерде эски муздаткыч бузулуп калса, анда жаңысын сатып алуу зарыл чыгым болот. Бирок чоң көлөмдөгү телевизор же бөлмөгө фонтан сатып алынса, анда бул каалоонун негизиндеги чыгым.

Ийримдер, секциялар, кошумча сабактар. Жакшы билим алуу, спорт менен дайыма алектенүү же жакшы көргөн иштер менен алек болуу да абдан маанилүү. Ата-эне баласынын ар тараптуу өнүгүүсү зарыл болгонун түшүнүшөт. Ошондуктан мындай чыгымды зарыл деп атайбыз. Ал эми компьютердик оюн ойноо үчүн клубга баруу – бул каалоонун негизиндеги жана зыяндуу чыгым.

2-этап

2.1. “Позицияны ээле” көнүгүүсү. Класстын ар кайсы жеринде “**Каалоонун негизиндеги чыгымдар**”, “**Зарыл чыгымдар**” жана “**Башкасы**” деп үч табличканы жайгаштырыңыз. Тизмеден сөздөрдү катары менен окуп, окуучуларга тигил же бул табличканын жанынан позицияны ээлеши керектигин айтыңыз. Топтогу 2-3 окуучудан эмне үчүн бул позицияны ээлегенин сураңыз.

Зарыл жана каалоонун негизиндеги чыгымдардын тизмеси

- Электр жарыгы жана үй үчүн суу
- Журнал, киного билет
- Эт, балык, жашылча жана жемиш
- Торт, печенье, “Фанта”, “Лайм” өңдүү газдалган суусундуктар, таттуулар ж.б.
- Телефон жана Интернет үчүн эсептер
- Кышкыга жылуу кийим жана куртка
- Автобус үчүн жол кире
- Потерялык билет
- Мектеп үчүн кошумча адабият

2.2. Көнүгүүнүн жыйынтыгын чыгарыңыз. Ар бир жолу акча коротоюн дегенде зарыл жана каалоонун негизиндеги чыгымдар болгонун унутпашыбыз керектигин айтыңыз. Биз турак жай жана комму-

¹ Е. Блискавка боюнча. Балдар жана акча. Балдар үчүн үй-бүлөлүк финансы боюнча өзү үйрөткүч. Сайтка шилтеме: <http://moneykids.ru>

налдык кызмат көрсөтүүлөр, телефон, интернет үчүн төлөп, бир айга азык-түлүк сатып алганга акча бөлүп койдук. Үй-бүлөбүздө дагы акча калдыбы? Эгерде калса, анда киного баруу же жаңы буюм сатып алуу тууралуу ойлонсок болот. Эгерде калбаса, анда каалоону кийинкиге калтырууга туура келет. Демек, бардык нерсени сатып алуу дайыма эле мүмкүн боло бербейт. Ай сайын ата-эненин колуна тийген акча адатта так бөлүштүрүлөт жана ага чектелүү сандагы товар менен кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алууга болот.

2.3. Окуу китеби менен иштөө, § 3. Окуучулардан китепти ачып, § 3 параграфтын башындагы каармандардын диалогун окуп чыгуусун өтүнүз. Алар менен финансылык максатка ээ болуу канчалык маанилүү экенин талкуулап, диалогдон кийинки эле бул параграфтагы материалга таянып, максат түшүнүгүн чечмелеп бериңиз. Окуучулардын көңүлүн максатка жетүү үчүн планды иштеп чыгуунун ролуна буруңуз. Окуу китебиндеги Айжамал аттуу студент тууралуу мисалды колдонуңуз.

2.4. Окуу китебинин 4-көнүгүүсү нускамага ылайык аткарылат. Окуучуларга өз максатын айтып берүүсүн өтүнүз. Максаттын үстүнөн иштөө качан оор болгонун сураңыз: көнүгүүнүн башындабы, ортосундабы же аягындабы? Убакытка жараша 3-4 окуучунун жообун угуңуз.

Окуу китебинин 3.2-пунктундагы сунуштамаларга окуучулардын назарын буруңуз. Үч маанилүү эрежени үнүңүздү чыгарып окуңуз: “Акчага карата туура мамиле...”.

3-этап

3.1. Талкуу үчүн суроолор: Бул сабактан жаңы нерселерди үйрөнө алдыңызбы? Ушул сабактан кийин акчаны башкача корутуп жана/же чогулта баштайсызбы? Сиздин үй-бүлөңүз акчаны канчалык үнөмдүү колдонот? Мындан ары эмнелерди башкача жасайсыз? Ал эми эмнелерди өзгөрүүсүз калтырасыз?

Үй тапшырмасы

Окуу китеби, § 3, өз алдынча иш.

§ 4. Жеке финансылык план (ишкер оюн)

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар жеке финансылык планды түзүүнүн маанисин, анын түзүп, ишке ашыруунун принциптерин түшүндүрүп, жеке инвестициялоо үчүн жеткиликтүү болгон негизги финансылык аспаптарды атап беришет.
2. Окуучулар инвестициялардын принциптерин, тобокелчиликтерди жана аларды азайтуу мүмкүнчүлүктөрүн түшүнүп калышат.
3. Окуучулар базалык финансылык эсеп жүргүзүүнүн көндүмдөрүн үйрөнүшөт.
4. Окуучулар керектөөчүлүк финансылык сабаттуулук билимин көрсөтө алышат.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, Окуу китеби, § 4, Жумушчу дептер, § 4.

Убактысы: 80 мүнөт.

Сабактын планы

1-этап

1.1. Ийгиликтүү адамдар – бул акчасы көп адамдар эмес. Бул колдо болгон акча каражаттарын мүмкүн болушунча мыкты колдонуу менен финансылык максаттарына жеткен адамдар экенин айтып бериңиз. Муну үйрөнсө болобу? Албетте болот. Ага карай алгачкы кадам – адегенде оюнда, андан соң чыныгы жашоодо жеке финансылык планды түзүү принциптерин өздөштүрүп алуу.

2–3-этаптар

“Жеке финансылык план” оюну

Катышуучулардын саны. Оюнчулардын максималдык саны оюн өтө турган бөлмөнүн көлөмүнө жана жардамчыларга жараша аныкталат. 15 оюнчудан турган топко бир жардамчы керек. Топто адам санына чектөө жок.

Жабдуулар. Карточкалар: “Фондулук рынокто кирешелүүлүк”, “Мамлекеттик эмес пенсиялык фонддун (МЭПФ) кирешелүүлүгү”, “Финансылык максаттар”, оюнчулардын номерлери, “Жеке финансылык план (ЖФП)”, “Оюн эрежелери”. Оюнда эсеп чыгарыла тургандыктан ар бир катышуучуда калькулятор же ушундай функциясы бар мобилдик телефон болушу керек.

Оюндун сүрөттөлүшү

Катышуучуларга өз алдынча эки финансылык максатты (мындан көп болсо деле болот, бирок аз болбошу керек) аныктап алуу сунушталат. Алар сунушталган финансылык аспаптарды колдонуу менен бөлүнгөн убакыт ичинде аларды ишке ашырышы керек. Финансылык максаттар “Жеке финансылык план (ЖФП)” бланкында сунушталган тизмеден алынат. Финансылык максаттарды окуучулар оюндун башында өз алдынча аныкташат. Максаттарды тандап алгандан кийин оюнчу аларды өзгөртө албайт.

Оюн беш мезгилге созулат. Ар бир оюн мезгили – бул толук жылдык цикл. Бул мезгил ичинде катышуучу:

- киреше алат;
- акчаны сөзсүз түрдө “Жеке финансылык план (ЖФП)” бланкында көрсөтүлгөн чыгашалардын негизги түрүнө сарптайт;
- жеке тандоосуна жараша эркин акча каражатын сунушталган финансы аспаптарына салып, тиешелүү киреше алууга мүмкүнчүлүгү болот. Ошону менен бирге кирешелүүлүк оң да, терс да болушу мүмкүн;
- финансылык максаттар болуп эсептелген товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алат.

ЖФП ар бир оюн мезгилине (оюн жылына) өзүнчө түзүлөт. Беш оюн мезгили (жылы) ичинде оюндун башында тандалып алынган эки же андан көп финансылык максатка жетиш керек. Оюндун алдында түрдүү финансылык аспаптар боюнча эркин акча каражаттарын бөлүштүрүп алуу зарыл: үлүштөш салымдык инвестициялык фонддун (ҮСИФ) акциялары, депозит, МЭПФ жана накталай акча. Ар бир оюн мезгили аяктагандан кийин оюнчунун колундагы акча каражаттарына эсеп жүргүзүлөт. Анын ичинде:

- накталай акча каражаттары;
- жыл ичинде кошулган пайыздарды эсепке алуу менен депозиттерге жайгаштырылган акча каражаттары; инвестициялык кирешени эсепке алуу менен МЭПФга жайгаштырылган акча каражаттары, бул киреше оң гана болушу мүмкүн;
- инвестициялык кирешени эсепке алуу менен ҮСИФ акцияларында жайгаштырылган акча каражаттары, бул киреше оң да, терс да болушу мүмкүн.

Ар бир оюн мезгили үчүн жыйынтык чыгарып, милдеттүү чыгашаларды төлөгөндөн кийин эркин акча каражаттары “Жеке финансылык план (ЖФП)” бланкында көрсөтүлгөн инвестициялык аспаптарга салынат:

- накталай акча каражаттары;
- банк депозити;
- ҮСИФтин үлүштөрү;
- МЭПФ;
- камсыздандыруу полиси.

Финансылык аспаптардагы инвестициялардын суммасын ар бир оюнчу өзү үчүн өз алдынча аныктап алат.

1-түшүндүрмө сереп

Оюн мезгили ичинде финансылык аспаптарга салымдардын түзүмүн өзгөртпөш керек. Финансылык аспаптарды оюн мезгили аяктаганда гана алмаштырса болот жана ал оюндун катышуучусунун каалоосуна жараша болот.

Оюндун катышуучусу бардык акча каражаттарын накталай формада калтыра алат же 50 пайы-

зын банкка депозитке салса болот. Ал эми калган акчаны МЭПФга салымдар, ҮСИФ үлүштөрү жана накталай акча ортосунда бөлүштүрө алат. Депозиттер боюнча пайыздык ставка оюндун башында аныкталып, бардык беш оюн мезгилине белгиленгендиктен, кирешелүүлүк деңгээли аныкталбаган финансы аспаптары болуп МЭПФга салымдар жана ҮСИФнын үлүштөрү эсептелинет. Ар бир оюн мезгилинин аягында МЭПФга жана ҮСИФга инвестициялардын кирешелүүлүгүнүн жыйынтыктары жарыяланат. Фонддорго инвестициялардан кирешелер чүчү кулак жолу менен аныкталат. Оюнчулардын бири конверттен “Фондулук рыноктогу кирешелүүлүк” карточкасын алып чыгышы керек. Анда көрсөтүлгөн пайыздык ставка ошол оюндун мезгилинде колдонулат.

Башка бир оюнчу экинчи конверттен “МЭПФнын кирешелүүлүгү” карточкасын алып чыгышы керек. Анда көрсөтүлгөн сан МЭПФнын кирешелүүлүгүнүн пайыздык ставкасына шайкеш келет. Ар бир оюн жылы үчүн кирешелүүлүктүн өз ставкасын белгиленет, б.а., конверттен жаңы карточкалар алынат. Бул карточкаларды четке чыгарып койсо да болот, кайра конвертке салып коюуга да уруксат. Ар бир оюн мезгилинин соңунда жана жыйынтыктарды эсептеп чыккандан кийин оюндун эрежелери боюнча салымдардын түзүмүн өзгөртүүгө уруксат берилет. МЭПФга салынган каражаттарды гана алууга болбойт.

2-түшүндүрмө комментарий

Оюнду жеңүү үчүн катышуучу тандап алган финансылык максаттарын ишке ашырышы керек, б.а., бери дегенде жашоо деңгээлин түшүрбөшү керек.

Биринчи оюн мезгилинде акча каражаттарынын 30% катышуучу накталай формада калтырды, 60% депозитке жайгаштырды, ал эми калган 10% ҮСИФ үлүшүнө инвестициялады. Оюндун биринчи мезгили аяктагандан кийин катышуучу банк депозитинде акча каражатынын 40% калтырды. Ал эми калган акчасын, анын ичинде депозиттен жана ҮСИФдан инвестициялардан түшкөн кирешени төмөнкүдөй кылып бөлүштүрдү: ҮСИФ – 55% жана МЭПФ – 5%.

Ар бир катышуучу камсыздандыруу полисин сатып алууга укуктуу, бирок милдеттүү эмес. Оюндун эрежелерине ылайык, ар бир оюн мезгилинин ичинде эки катышуучу камсыздандырууга байланышкан кырдаалга туш болушат. Ар бир жылдын соңунда кырсыктан жапа чеккен оюнчулар да чүчү кулак менен аныкталат: бул үчүн конверттен оюнчунун номерин алып чыгыш керек. Камсыздандыруу полиси бар оюнчу эч нерсесин жоготпойт, себеби ал полис менен корголгон. Ал эми камсыздандырууну сатып албаган катышуучу “Оюндун эрежелери” менен белгиленген сумманы жоготот.

3-түшүндүрмө комментарий

Оюнда экиден кем эмес финансылык максатын ишке ашыра алган катышуучу жеңүүчү деп табылат. Эгерде мындай жыйынтыкка бир нече оюнчу жете алса, анда ишке ашырылган максаттарынын баасы көбүрөөк болгон жана/же финансылык максаттарынын баасынын жалпы суммасы көбүрөөк болгон жана эркин акча каражаты көп болгон катышуучу жеңүүчү деп табылат.

Мисалы, 4-номердеги катышуучу эки финансылык максатты ишке ашырды дейли: ноутбук сатып алды (20 миң сом) жана окуу акысын төлөдү (45 миң сом). 9-номердеги катышуучу телефон сатып алды (6 800 сом) жана саякаттын акчасын төлөдү (120 миң сом). Ар бир катышуучу эки финансылык максатка жете алды. Бирок 4-номердеги катышуучунун финансылык максаттарынын жалпы баасы 65 миң сомду түздү, ал эми 9-номердеги катышуучунуку 126 800 сом болду. Мындай учурда №9 катышуучу жеңүүчү деп табылат.

Оюнга даярдык көрүү

Катышуучулардын санын аныктап алып, ошого жараша “Жеке финансылык план (ЖФП)” жана “Оюндун эрежелер” бланктарын кагазга чыгарып алыңыз (Бланктардын мисалдарын төмөн жактан таба аласыз). Оюнчулардын номерлерин эки нускада басып чыгарып, карточкаларды экиге бөлүңүз. Номерлердин саны оюндун катышуучуларынын жалпы санына шайкеш келиши керек. “Фондулук рыноктогу кирешелүүлүк” жана “МЭПФдагы кирешелүүлүк” карточкаларын басып чыгарып, бөлүп чыгыңыз. А 4 форматындагы 3 конвертти даярдап коюңуз. Бир конвертке катышуучулардын номерлеринин бир топтомун салыңыз. Экинчисине “Фондулук рыноктогу кирешелүүлүк” карточкасын (оюнчулардын санына жараша), ал эми үчүнчүсүнө “МЭПФдагы кирешелүүлүк” карточкасын (оюнчулардын санына жараша) салыңыз. Оюнчулардын номерлери жазылган үчүнчү конвертти оюндун алып баруучусунун столуна туш келди таштап коюңуз.

Бардык катышуучулар үчүн кирешелер менен чыгашалар көлөмү бирдей болгонуна көңүл бу-

руңуз. Ошону менен бирге, кирешелердин жана чыгашалардын деңгээли сиздин региондогу орто статистикалык үй-бүлөнүн реалдуу кирешеси менен чыгашасынын болжолдуу деңгээлине шайкеш келиши керек. Эркин акчанын кайсы бир суммасын калтырып койгонду унутпаңыз. Антпесе, финансылык максаттарга жете албайсыз. Кирешелердин жана чыгашалардын суммасын көрсөткөндө эсептөө үчүн ыңгайлуу болгон сандарды тандаңыз, алардын нөлү азыраак болушу керек. Мисалы, 100 миң сомдун ордуна 10 миң сом деп жазыңыз (3-таблицаны караңыз).

3-таблица. Кирешелердин жана чыгашалардын суммасын бөлүштүрүүнүн мисалы

Ай сайын түшчү киреше	Эркин каражат (киреше – чыгаша)	Чыгашалар		
		Тамактануу, кийим	Коммуналдык төлөмдөр	Көңүл ачуу
100000	10000	60000	25000	5000

Оюндун жүрүшү

а) Оюндун киришүү бөлүгү

Оюн башталганга чейин ар бир катышуучуга төмөнкүлөрдү таратып бериңиз:

- “Жеке финансылык план (ЖФП)” бланкын (Жумушчу дептерди караңыз, § 4);
- “Оюндун эрежелери” бланкын (төм. караңыз);
- оюндун катышуучусунун номерин.

Оюндун катышуучулары столго отурушат, алардын жанында калькуляторлор, ручка же калем болот.

Алып баруучунун столунда катышуучулардын номерлеринин топтому, “Фондулук рыноктогу кирешелүүлүк” жана “МЭПФнын кирешелүүлүгү” карточкалары салынган үч конверт болот.

Алып баруучу оюн башталганын жарыялап, анын эрежелери менен тааныштырат. Ар бир катышуучунун “Жеке финансылык план (ЖФП)” бланкында ай сайын түшчү кирешенин көлөмү жана негизги чыгашалардын көлөмү көрсөтүлүшү керек.

б) Оюндун негизги бөлүгү

Оюнга бөлүнгөн убакыт катышуучулардын санына жана алардын даярдык деңгээлине жараша болот.

Оюнчулардан финансылык максаттарды тандап алып, алардан жылдар боюнча бөлүштүрүп, **“Жеке финансылык план (ЖФП)”** бланктарына жазып чыгуусун өтүнүңүз. Биринчи оюн мезгили (жылы) башталганын жарыялаңыз. Оюндун катышуучулары жылдык кирешени жана анын чыгашаларын эсептеп чыгып, өмүрдү камсыздандыруу жөнүндө өз алдынча чечим кабыл алып, ошондой эле бир жылга эркин акча каражаттарынын калдыгын (киреше – чыгаша) сунушталган финансы аспаптарына бөлүшүрүп чыгышы керек: накталай акча, депозитке жайгаштыруу, МЭПФга салымдар жана ҮСИФнын акцияларын сатып алуу.

Оюндун катышуучуларынын бирин столуңузга чакырып, конверттен “Фондулук рыноктогу кирешелүүлүк” карточкасын алып чыгууну өтүнүңүз. Карточкада көрсөтүлгөн пайыздык ставка катышуучуларга жарыяланат. Андан соң ҮСИФга акча салган катышуучулар бул көрсөткүчтү “Жеке финансылык план (ЖФП)” бланкындагы тиешелүү бөлүмгө жазып коет. Ошондон кийин карточканы конвертке кайрадан салыңыз.

Оюндун дагы бир катышуучусун чакырып, конверттен “МЭПФнын кирешелүүлүгү” карточкасын сууруп чыгууну сунуштаңыз. Карточкада көрсөтүлгөн сан катышуучуларга жарыяланат. Ал сан ушул оюн мезгилинин натыйжасы боюнча МЭПФга салымдардын кирешелүүлүк ставкасына шайкеш келет. МЭПФга акча салган катышуучулар бул көрсөткүчтү “Жеке финансылык план (ЖФП)” бланкындагы тиешелүү бөлүмгө киргизиши керек. Ошондон кийин карточканы конвертке кайрадан салып коюңуз.

Оюндун дагы бир катышуучусун чакырыңыз. Ал үчүнчү конверттен кырсыкка кабылган эки оюнчунун номерин алып чыгышы керек. Бул эки оюнчуда төлөнгөн камсыздандыруу полиси болуп-болбогонун текшериңиз. Камсыздандыруу “Жеке финансылык план (ЖФП)” бланкындагы белгиге шайкеш келиши керек. Эгерде оюнчу камсыздандыруу үчүн төлөбөсө, анда эркин акча каражатынан белгилүү бир сумма алынып, ал ден соолукту калыбына келтирүүгө жумшалат. Мисалы, камсыздан-

дыруунун баасы 30 сом болсо, полисти сатып албаган оюнчунун эсебинен 300 сом алынышы керек. Оюнчулардын номерлери жазылган карточкаларды кайрадан конвертке салып коюңуз.

Оюн мезгили беш жолу кайталанат. Акыркы (бешинчи) оюн мезгилинде катышуучулар финансылык максатты ишке ашырууга кеткен чыгымдарды жана калган эркин акча каражаттарын эсепке алуу менен толук эсепти жүргүзүп чыгышы керек.

Оюндун жүрүшүндө катышуучуларда ар кандай суроолор жаралышы мүмкүн. Ошондуктан мугалим катышуучуларга зарыл болгон жардамды берүүгө, анын ичинде эсеп чыгарганга даяр болушу керек.

в) Оюндун жыйынтыктоочу бөлүгү

Оюндун жыйынтыктоочу бөлүгүн өткөрүүгө кеткен убакыт катышуучулардын санына жана алардын даярдык деңгээлине, өзгөчө өз алдынча эсептерди жүргүзүү бөлүгүндөгү даярдыгына жараша болот.

Бешинчи оюн мезгили аяктагандан кийин бланктардын баарын чогултуп алып, оюнчулар канчалык туура эсептегенин текшериниз. Текшерип чыккандан кийин оюндун жеңүүчүсү жарыяланат. Ал катышуучуда ишке ашырылган финансылык максаттардын жалпы баасы жана акча каражаттарынын калдыгы башкаларга салыштырмалуу көп болушу керек. Катышуучуларга мотивация берүү үчүн II жана III орундарды ээлеген катышуучуларды да жарыялап коюңуз. “Жеке финансылык план (ЖФП)” оюнунун жеңүүчүсүн жана байге ээлерин шыктандыруу үчүн символикалык байгелерди же грамоталарды тапшырсаңыз болот. Оюнга катышканы үчүн баарына ыраазычылык билдириңиз.

4-таблица. Толтурулган “Жеке финансылык план (ЖФП)” бланкынын үлгүсү

Жыл	Жылдык киреше, сом менен	Жылдык милдеттүү чыгашалар, сом менен			
		Тамактануу жана кийим	Коммуналдык төлөмдөр	Башкалар (жол акы, интернет ж.б.)	Салык (13 %)
1-жыл	12000 (Сынак жылынын ченемдери боюнча бекитүү үчүн өзгөрүүсүз)	3600 (Сынак жылынын ченемдери боюнча бекитүү үчүн өзгөрүүсүз)	2400 (Сынак жылынын ченемдери боюнча бекитүү үчүн өзгөрүүсүз)	2400 (Сынак жылынын ченемдери боюнча бекитүү үчүн өзгөрүүсүз)	1560
2-жыл	Бардык жуп сандар – 20% көбөйөт. Бардык так сандар – 10% кыскарат	Баалар 5% өсөт	Тарифтер 10% көбөйөт	Кызмат көрсөтүүлөрдүн баасы 7% көбөйөт	Салык 13%
3-жыл	Генератор – 25 киши – 25% көбөйөт Генератор – 25 киши – 15% кыскартуу	Баалар 3% өсөт	Тарифтер 5% көбөйөт	Кызмат көрсөтүүлөрдүн баасы 5% көбөйөт	Салык 13%
4-жыл	Генератор – 10 адам – уурулук (жоготуу) 2000. Генератор – 20 адам – потеряда утуш – 3000.	Баалар 10% өсөт	Тарифтер 3% көбөйөт	Кызмат көрсөтүүлөрдүн баасы 5% көбөйөт	Салык 13%
5-жыл	Номера 1-100 – без изменения – 12 000 Номера 101–200 – сокращение на 30 % Номера 201 и больше – увеличение на 20 %	Баалар 10% өсөт	Тарифтер 5% көбөйөт	Кызмат көрсөтүүлөрдүн баасы 10% көбөйөт	Салык 13%

ОЮНДУН ЭРЕЖЕЛЕРИ “ЖЕКЕ ФИНАНСЫЛЫК ПЛАН”

ЧЫГАШАЛАРЫ

Оюндун катышуучусу “жыл” сайын (ар бир оюн мезгилинде) чыгашаларын азайтып турса болот:

- көңүл ачууга: бул беренин 100% чейин кыскартса болот, б.а., толугу менен алып салса да болот;
- тамактанууга: бул беренени 10% чейин кыскартса болот;
- коммуналдык төлөмдөр кыскарбайт.

ФИНАНСЫЛЫК МАКСАТТАР

Оюндун башында эки финансылык максатты тандап алыш керек:

- кымбат план: баасы 10 жана андан ашык ар айлык киреше;
- арзан план: баасы үчкө чейин ар айлык киреше.

Кайсы “жылы” (оюн мезгилинде) тандалып алынган максатка жетүү пландалып жатканын белгилеп алыш керек. Андан ары максаттарды өзгөртүүгө уруксат берилбейт, бирок аларды ишке ашыруу мөөнөттөрү өзгөрүп турса болот.

МАКСАТТАРДЫ ИШКЕ АШЫРУУ

Эгерде оюнчу ушул “жылы” (оюн мезгилинде) тандап алган финансылык максатын ишке ашыргысы келсе, анда жылдын натыйжалары боюнча топтолгон суммадан ага кеткен чыгашаларды алып таштайт. Эгерде чыгашалар болбосо, анда топтолгон акчанын бардык суммасы кийинки жылга өтүп, оюндун катышуучулары аны түрдүү финансы аспаптарына бөлүштүрүп чыгат.

ӨМҮРДҮ КАМСЫЗДАНДЫРУУ

Оюндун катышуучулары ар бир “жылдын” башында (оюн мезгилинде) камсыздандыруу полисин сатып алса болот. Камсыздандыруу полисинин баасы бланкта көрсөтүлүп, эки жылдык кирешеден 1% түзөт.

Мисалы: $12000 \text{ сом} \times 2 \times 0,01 = 24000 \text{ сом} \times 0,01 = 24 \text{ сом}$.

КАМСЫЗДАНДЫРУУГА БАЙЛАНЫШКАН УЧУР

Ар “жыл” сайын (оюн мезгилинде) эки оюнчу кырсыкка кабылып турат. Бул оюнчулардын номерлери чүчү кулак жолу менен аныкталат: катышуучулардын бири конверттен номерлерди алып чыгат. Б.а., кырсыкка кабылган жана камсыздандыруу полиси болбогон оюнчу өзүнө үч айлык чыгаша көлөмүндө кошумча чыгашаны өзүнө жазып коет.

ДЕПОЗИТТЕРДИН КИРЕШЕЛҮҮЛҮГҮ ЖАНА НАКТАЛАЙ АКЧА КАРАЖАТТАРЫ

Депозиттер боюнча кирешелүүлүк жылдык 10% түзөт. Пайыздык ставка оюндун жүрүшүндө белгиленген бойдон кала берет.

Накतालай акчанын кирешелүүлүгү – 0%.

ҮСИФНЫН КИРЕШЕЛҮҮЛҮГҮ

ҮСИФнын кирешелүүлүгү ар бир оюн мезгили үчүн чүчү кулак жолу менен аныкталат: кирешелүүлүк көрсөткүчү жазылган карточканы “жылдын” (оюн мезгилинин) соңунда катышуучулардын бири конверттен алып чыгып, эсеп чыгаруу үчүн калган катышуучуларга жарыяланат.

МАМЛЕКЕТТИК ЭМЕС ПЕНСИЯЛЫК ФОНДГО (МЭПФ) САЛЫМДАР.

Салымдын бул түрү милдеттүү эмес. МЭПФга салымдар пенсиялык куракка жеткенде кошумча пенсия алуу максатында жасалат. Оюндун эрежелерине ылайык, МЭПФга акча салгандан кийин аны оюндун аягына чейин алганга болбойт, бирок МЭПФга салымды көбөйтүп турса болот. Анткен менен бул акча каражаттары кошумча кирешелүүлүктү алып келиши мүмүн, ал оюндун жыйынтыгын чыгарып жатканда эсепке алынат.

МЭПФга салымдын көлөмүн оюндун катышуучусу өз алдынча аныктайт. Бирок МЭПФга салган акчаны финансы максаттарын ишке ашырууга колдонууга болбогондуктан МЭПФга жалпы жылдык кирешеден 10% ашпаган сумманы салып туруу сунушталат.

Үй тапшырмасы

Окуу китеби, § 4, өз алдынча иш. Жумушчу дептер, 1-тапшырма.

II БӨЛҮМ. АКЧАНЫ ЭФФЕКТИВДҮҮ БАШКАРУУ

3-тема. Жеке финансы

§ 5. Күнүмдүк чыгашалар үчүн акча

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар күнүмдүк чыгашаларга акча (же чөнтөктө жүргөн акча) деген эмне экенин түшүндүрө алышат.
2. Окуучулар чыгашалардын жана кирешелердин беренелерин эсептеп чыгып, өзүнүн бир айлык бюджетин аныктай алышат.
3. Окуучулар акчаны эффективдүү бөлүштүрүүгө эмне тоскоол болгонун санап беришет; чыгашалардын ар бир беренеси боюнча коромжулардын диапозонун талкуулай алышат.
4. Окуучулар акчаны бөлүштүрүп, акчанын саны көбөйгөнүнө же азайганына жараша сметаны модификациялайт.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, Окуу китеби, § 5, Жумушчу дептер.

Убактысы: 60 мүнөт.

Сабактын планы

1-этап

1.1. Окуучулар менен саламдашыңыз. Күндөлүк турмушунда чөнтөктөгү акчага байланышкан учурларын сурап, бул түшүнүккө аныктама берүүсүн өтүнүз.

1.2. Эксперимент. Столдун үстүнө беш стакан жана жарым литр суу куюлган бөтөлкөнү коюңуз. Бөтөлкөдөгү суу беш стакандын баарын тең толтурганга жетишсиз болгонун, бирок ошол сууну беш стаканга бөлүштүрүш керектигин айтыңыз. Стакандар эки жаштагы балага, өспүрүмгө, ата-энеге жана чоң энеге (чоң атага) тиешелүү. Окуучулардын бирин чакырып, сууну беш стаканга куюп чыгышы керектигин айтыңыз. Мында ошол стакандын ээлери тууралуу маалымат эске алынышы керек. Окуучудан эмне үчүн сууну стакандарга дал ушундай кылып бөлүштүргөнүн түшүндүрүп берүүсүн өтүнүз. Бул мисал суу болобу же акчабы, айтор ресурстарды бөлүштүрүүнүн түрдүү ыкмаларынын иллюстрациясы болгонун айтыңыз. Бул эксперимент адамдар колундагы акчаны кантип бөлүштүргөнүнө окшош экенин белгилеңиз.

1.3. Окуучуларга бул тема боюнча сабак чыгашаларды кантип эсептеп, акчаны кантип бөлүштүрүш керектигин түшүнүүгө жардам бере турганын айтыңыз. Сабактын биринчи бөлүгү бюджетке арналат. Себеби чөнтөктөгү акча – бул ар бир адамдын чакан жеке бюджетти. Финансылык сабаттуулук ушул чакан бюджетти башкаруудан башталат. Чөнтөктө жүргөн акча – бул чоң турмушка аттанганда акчага туура мамиле жасоого жардам берген машыктыргычтын* бир түрү.

2-этап

2.1. Мугалимдин сөзү. Бюджет адамда, үй-бүлөдө, мамлекетте болот. Ал апталык, айлык, жылдык болушу мүмкүн. Ар бир бюджеттин киреше жана чыгаша бөлүгү бар. **Киреше бөлүк – бул акчалай түшүүлөр. Чыгаша бөлүк – чыгымдар.** Окуучуларга суроо узатыңыз: бюджеттин киреше жана чыгаша бөлүктөрү эмнеден түзүлүшү мүмкүн? 2-3 жоопту угуңуз. Бул баарлашуунун жыйынтыгы боюнча “Бюджеттин киреше жана чыгаша бөлүктөрү” таблицасын түзсөңүз болот.

5-таблица. Бюджеттин киреше жана чыгаша бөлүктөрү

№	Бюджеттин киреше бөлүгү	Бюджеттин чыгаша бөлүгү
1	Күндөлүк чыгашага акча	Пландалган сатып алуулар (тамак, көңүл ачуу, оюндар, журналдар жана башкасы)

2	Белектер	Күтүлбөгөн чыгымдар
---	----------	---------------------

Финансыны башкаруу аспабы катары бюджеттин негизги багыты – акчанын кыймылын көзөмөлдөөгө жана башкарууга жардам берүү.

Эгерде чыгашалар кирешеге караганда көбүрөөк болсо, анда бул – бюджеттин **таңсыктыгы** деп аталат. Эгерде киреше чыгашага караганда көбүрөөк болсо, анда бул – бюджеттин **профицити** деп аталат. Окуучулардан сураңыз, кирешеге караганда чыгашалардын көп болушу бул жакшыбы же жаманбы? Жооп бергендерге өз пикирин негиздеп берүүгө мүмкүнчүлүк бериңиз.

2.2. Окуучулардан сурап көрүңүз, аларда тыйын чогулткучта же капчыгында күтүлгөндөн азыраак же көбүрөөк акча болгон учурлар болду беле? 2-3 жоопту угуңуз. Мындай күтүүсүз кырдаалды туура эсептелинген бюджет болтурбай турганын түшүндүрүңүз. Бюджет туура эсептелинсе, канча акча сакталып, канча акча эмнеге жана кайда жумшалганын так билсе болот.

2.3. Окуучулардан өспүрүмдүн бир айлык эң типтүү чыгашаларын санап берүүсүн өтүнүңүз. Окуучулар айтпай калган пункттарды тизмеге кошуңуз: тамак, транспорт, гигиена каражаттары, бөлүп коюлган акча. Окуучулардан чыгашалардын айтылган түрлөрүнүн ар бирине коротулушу мүмкүн болгон акчанын минималдык санын сураңыз.

Чыгашалардын жогоруда саналган түрлөрүнүн ар бирине зарыл болгон акчанын санына байланыштуу **мунасага*** келүүгө аракет жасаңыз. Адамдар түрдүү чыгашаларга ар кандай санда акча корото турганын белгилеңиз. Бирок бул тапшырманы аткаруу үчүн кайсы нерселерге орточо канча акча коротсо болоорун макулдашып алыш керек.

2.4. Жумушчу дептерден №1 тапшырма, § 5. Мисал үчүн Жумушчу дептерден Софиянын бюджетин алыңыз. Бул айда анын бюджетинде чоң профицит пайда болду (570 сом). Себеби туулган күнү болуп, айрымдар акчалай белек беришкен. Бул акча бюджетке киргизилген эмес. Бирок профицитти эмне кылаарын София азырынча чече элек: бул акчаны сактап коюп, жаңы телефон сатып алыш үчүн дагы үстүнө акча кошуп чогулта бериш керекпи же келечекте күтүлбөгөн чыгашалар үчүн (мисалы, таттуу, журнал сатып алып, көңүл ачуу үчүн) калтырып коюш керекпи? Тапшырма чакан топтордо аткарылат.

2.5. Жумушчу дептердин § 5 параграфынан “Акчаны акыл-эстүү колдонуу” деп аталган №2 тапшырма. Биринчи жана экинчи тилкени толтургандан кийин окуучуларга үчүнчү жана төртүнчү тилкелерди толтуруп чыгуу сунушталат. Анда жаңы шарттар берилген: үчүнчү тилке – “күнүмдүк чыгашага берилген акчанын көлөмү 300 сомго көбөйдү”; төртүнчү тилке – “күнүмдүк чыгашага берилген акчанын көлөмү 200 сомго азайды”.

Окуучулар менен чыгашалардын кайсы беренелерин көбөйтүү же кыскартуу өзгөчө кыйын болгонун талкуулаңыз. Эмне үчүн чыгашалардын дал ушул беренелери боюнча чечим кабыл алуу кыйын болду? Акча аз же көп болгонуна карабастан тизмеде эч ким өзгөрткүсү келбеген чыгашалар беренеси болдубу? Окуучулардан эмне үчүн тигил же бул чыгашалар беренеси алар үчүн маанилүү болгонун түшүндүрүп берүүсүн өтүнүңүз. Алар биринчи кезекте эмненин чыгашасын көбөйтүштү? Эмне үчүн? Өспүрүм кандай окуядан кийин колдо болгон каражатты кыскартуу тууралуу чечим кабыл алышы мүмкүн? Окуучулар өз чыгашалары жана болгон акчаны кантип колдонуп жатканы тууралуу кандай ойдо?

Окуучуларга өз ишине баа берүүсүн сунуштаңыз: эгерде кирешелер чыгашалардан ашса – мыкты! Демек кыялындагы буюмга акча топтой берсе болот. Эгерде чыгашалар кирешелерден ашса, анда чыгымдарды кыскартуу мүмкүнчүлүктөрүн издеп, чукул арада бюджеттин “тузактарын” таап, жок кылыш керек. Эгерде бул тузакка түшүп калсаңыз, анда чыгашалар бир кыйла көбөйүп, атүгүл эң зарыл нерселерге да акча болбой калат!

2.6. “Шайтандын адвокаты” усулу боюнча талкуу өткөрүү. Бардык окуучуларга чакан барактарды таратып бериңиз. Алардын жарымы “+” белгиси менен, калганы мындай белгиси жок болсун (“+” белгиси менен барактар 50%, мындай белги коюлбаган барактар 50% болсун). “+” белгиси бар баракты (бул “**макул**” дегенди билдирет) алгандар сол жагыңызга, ал эми белги коюлбаган баракты (бул “**каршы**” дегенди билдирет) алгандар оң жагыңызга отурушу керек. Натыйжада эки команда түзүлөт.

Эскертүү: окуучулар адатта чөнтөктө жүргөн акча аларга зарыл деп эсептегендиктен, белги коюлбаган баракты алгандар ата-эненин ролун аткараарын айтыңыз.

Мугалим төмөндөгү суроолорго ылайык балдарга күнүмдүк чыгашалар үчүн акча керекпи же жокпу деген дискуссияны жүргүзөт:

- 1) балдарга күнүмдүк чыгашасы үчүн акча бериш керекпи;
- 2) балдар чөнтөктө жүргөн акчаны эмнеге сарпташат;
- 3) кайсы жаштан баштап балдарга акча бере башташ керек;
- 4) балага үйдө жасаган иши үчүн акча бериш керекпи;
- 5) балага мектепте жакшы баа алганы үчүн акча бериш керекпи;
- 6) чөнтөктө жүргөн акчанын суммасы канча болушу керектигин кантип түшүнүш керек;
- 7) ата-эне балдардан күнүмдүк чыгашага берген акчанын отчетун талап кылыш керекпи?

Окуучуларга тапшырманы аткарганы үчүн ыраазычылык билдирип, чөнтөктө жүргөн акчага байланышкан кырдаалда ата-эненин жеке мисалы маанилүү экенин белгилеңиз. Балдар улуулар акча тууралуу эмнелерди айтып, аны кантип колдонгонун көрүп турушат. Дайыма акча – бул жөн гана каражат болгонун унутпаш керек. Акчадан башка жашоодо көп сонун нерселер бар, аларды акчага сатып алууга мүмкүн эмес. Окуучуларга үйүндө чөнтөктө жүргөн акчаны башкаруу боюнча 13 кеңеш менен таанышып чыгып, келечекте бул кеңештерди колдонууну сунуштаңыз (Жумушчу дептердин § 5 параграфын караңыз).

3 этап

- 3.1. 5-көнүгүү нускамага ылайык аткарылат.
- 3.2. Окуу китебиндеги § 5 параграфтагы акчаны колдонуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө тоскоол болчу кырдаалдарды талкуулаңыз. Окуучуларды чөнтөктө акчанын болушу өзүнөн гана көз каранды, негизинен ата-эненин ишенимине ээ болгонуна жараша деген ойго түртүңүз.
- 3.3. 8-класстын окуучусунун ой толгоосун балдар менен талкуулаңыз. Өз дил баянында бул кыз учурдагы кандай көйгөйдү көтөрүп жатат?

6-8 жашыбызда ата-энебиз таттуу же балмуздак сатып ал деп акча беришет. Бирок кайтарым акча канча болоорун да айтышат. Ошондуктан бала балмуздак канча сом экенин, кайтарым акча канча экенин билбейт. Менин көптөгөн курдаштарым ата-энеси акчаны канчалык кыйынчылык менен табаарын ойлонбостон, түрдүү ыкмалар менен кымбат мобилдик телефон, саркеч кийим сатып берүүгө мажбурлашат. Ата-эне баласынан “Сага бул телефон же буюм эмне үчүн керек болуп жатат?” деп сураса, баласы “Себеби Асанда (же Аселде) ошол телефон бар, демек менде да болуш керек” деп жооп беришет. Жылдар өтүп, бала финансылык жактан сабатсыз болуп чоңоет.

8-класстын окуучусу Улукбек кызы Берметтин дил баяны

Үй тапшырмасы

Окуу китеби, § 5, 6-көнүгүү. Жумушчу дептер, § 5, тандоого жараша тапшырма, тест. 3-тестке жооптор: 1 «а», «б», 2 «а», «в», 3 «а», «г», 4 «а», «б», «г».

§ 6. Акчага болгон мамиленин үч тиби

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар үч капиталдын моделдерине аныктама бере алышат.
2. Окуучулар адамдардын акчага жасаган мамилесинин типтерин санап бере алышат.
3. Окуучулар үч капиталдын моделинин негизинде бюджетти пландоо көндүмдөрүн билишет.
4. Окуучулар өз чыгашаларына сынчыл көз караш менен карап, аң-сезимдүү түрдө акча топтой башташат.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, Окуу китеби, § 6, Жумушчу дептер.

Убактысы: 60 мүнөт.

Сабактын планы

1 этап

Окуучулар менен саламдашып, төмөнкүдөй көйгөйдү талкуулап алууну сунуштаңыз. Бир караганда көптөгөн адамдар финансыны бирдей башкарышат, бирок жыйынтыгы ар башка болот. Жылдан жылга депозит ачып, инвестицияларды жасап, финансылык жаңылыктарды окуп, бирок ошол эле маалда алардын финансысы эмне болуп жатканын түшүнүүдө такыр алга жылбаган адамдар бар. Ошондой эле улам жаңы финансылык тепкичке ийгиликтүү көтөрүлгөн адамдар да бар. Эмне үчүн?

Окуучулардын жообун угуңуз. Канчалык таң калычтуу болбосун, бирок ынанымдар акыркы ролду ойнобойт. Өз ынанымыбызды мүмкүн болушунча катуу коргойбуз. Көрсө, жеке финансылык планы (ЖФП) бар адамдар алдыга коюлган максатка көбүрөөк жетет экен. Эмне үчүн мындай болот? Жоопторду угуп чыгып, ЖФП – бул биздин максаттарды иш жүзүнө ашырган **стратегия*** болгонун түшүндүрүп бериңиз. ЖФПны иштеп чыкканда максаттар аныкталып, бул максаттарга жетүүнүн өзгөчө алгылыктуу стратегиясы түзүлөт. Бул болсо адамга ишенимди жана ыңгайлуулук сезимин тартуулайт. ЖФП келечекти болжолдоп, эч негизсиз коркуу сезимдерин жоготот. Бирок мында ынанымдын кандай тиешеси бар? Ынаным биздин тажрыйбанын, тышкы дүйнөдөн бизге түшкөн маалыматтын күчтүү фильтри ролун аткарат. Эгерде сизде фондулук рынокко инвестициялоо кооптуу деген ынаным бар болсо, анда мисалы, финансылык консультанттын акчаны акцияга салуу боюнча сунуштамалары сиз каалаган жыйынтыкка алып келбейт. Себеби кардардын ынанымдары өзгөрмөйүнчө, ал финансылык пландын бул пунктун аткарбай коет.

2 этап

2.1. Флипчартка же тактага Роберт Дилтстин логикалык деңгээлдер пирамидасын тартыңыз. Бул пирамидада адамдын тажрыйбасы сүрөттөлөт. Аны түшүндүрүп берип, окуучуларга мунун үстүнөн үйдөн Жумушчу дептерде иштөөнү сунуштаңыз.

3-сүрөт. Логикалык деңгээлдердин пирамидасы

Пирамиданын төмөнкү бөлүгү – **“Айлана-чөйрө” деңгээли**: бизди курчап турган буюмдар жана адамдар. Биз болсо мисал катары чөнтөктө жүргөн акчаны алабыз. Пирамиданын кийинки деңгээли – **“Жүрүм-турум”**, б.а., акчаны эмне кыла алаарыбыз. Мисалы, пайдалуу буюмдарга алмаштыруу, топтоо. Андан кийин **“Жөндөмдүүлүктөр” деңгээли**. Мисалы, мен эмнени жакшы жасай алам: акча топтогондубу же алмашкандыбы? Кийинки деңгээл – **“Баалуулуктар, ынанымдар”**. Мисалы, мен акча топтоо жакшы деп эсептейм. Андан соң – **“Идентификациялоо”**, б.а., адам өзүн кантип кабылдайт. Мисалы, мен – мыкты инвестормун же мен үнөмдүү кожойкемин. Жогорку деңгээл – **“Миссия”**. Ушул жасагандардын маңызы пайда болот. Мисалы, мен акчаны билим алуу үчүн топтоп жатам.

Бул логикалык деңгээлдердин баары максаттарды макулдашып алуу пирамидасын түзөт деген тыянак чыгарыңыз. Болгондо да жаңжал чыкпашы керек болгон бардык деңгээлдерде. Натыйжада адам өз каалоолорун ишке ашыруу үчүн магнит катары өзүнө мүмкүнчүлүктөрдү тарта баштайт. Биздин көптөгөн максаттарыбыз (карьера, үй-бүлө, жеке өз ара мамилелер, ден соолук, турмуштагы жетишкендиктерибиз ж.б.) башка адамдардын сунуштарына, каалоолоруна же күтүүлөрүнө негизделет. Бул ата-эне, мугалимдер, достор, жалпысынан коом болушу мүмкүн. Бирок бул максаттар жеке сиздики болбойт, демек бизди өзүбүздүн чыныгы максаттарыбызга түртүү үчүн жетиштүү ресурска ээ эмеспиз. Биз ушундай максатка жетүүгө аракет жасаганда дээрлик дайыма эле кандайдыр бир ички конфликт пайда болуп, аны чечүү талап кылынат. Адатта ушул ички конфликттердин айынан биз ойлогон максатыбызга жете албайбыз.

“Логикалык деңгээлдер пирамидасы” үчүн британиялык философ, математик Бертран Рассел түзгөн “Пирамидалар мыйзамын” түшүндүрүп бериңиз: “Айлана-тегеректинде акча болушу үчүн (эң төмөнкү логикалык деңгээл) андан жогорку деңгээлдерге өзгөртүү киргизиш керек: жүрүм-турумду өзгөртүш керек – акча чогулта баштаңыз, иштеген жерди өзгөртүш керек, бюджетти контролдоп, инвестициялаганды, финансыны башкарганды үйрөнүш керек”.

Ынанымдар эки типте болоорун билиш керек: **колдоочу** жана **чектөөчү**. Биринчи тиби максатка жетүүгө шыктандырса, экинчиси тоскоол болот. Сизди чектеген ынанымдарды аныктап, аларды колдоочу типке өткөрүш керек. Мисалы: “мен финансыны башкара албайм – мен өз финансымды башкара алам”; “мен өз финансымды контролдой албайм – мен өз финансымды контролдогон адаммын”.

Эң татаалы – миссияны формулировкалоо. Себеби адамдар адатта өзүнө мындай суроо беришет: канткенде көбүрөөк акча таба баштайм же миллионду кайдан алсам болот? 99% учурда мындай максат ийгиликсиз болот. Себеби так коюлган максат жок. Оорулуу баласынын операциясына 500 миң сом издеген үй-бүлөнүн бул максатка жетүү үчүн шансы бир канча эсе жогору. Себеби аларда миссия бар – баласынын өмүрүн сактап калуу.

“Логикалык деңгээлдер пирамидасын” колдонуу максаттар менен ички “МЕН” ортосундагы шайкештиги бар болгонуна ынанууга жардам берет. Сиз максатты аныктап, аны ички “МЕН” дегенге шайкеш келтире алсаңыз, анда максат ачык-айкын, түшүнүктүү жана жетүүгө мүмкүн болгонун көрөсүз. Бирок андан кийинки жолду өзүңүз тандашыңыз керек болот¹. Салыштыруу үчүн окуучулар менен финансылык жолду тандоодо айырманы көрсөткөн 4-сүрөттү (“Финансылык жолду тандоо”) карап чыгыңыз.

2.2. Окуучуларга Окуу китебинин § 6 параграфындагы текст менен таанышууну сунуштаңыз. Анда адамдардын акчага карата мамилеси тууралуу сөз болот. Ошондой эле окуучуларга суроо узатыңыз: кандай ынанымдар адамдардын акчага болгон мамилесине таасирин тийгизет? Окуучулардан адамдардын кандай категориясына киргиси келээрин сураңыз. Биринчи категорияга кириш үчүн Окуу китебинин § 6 параграфындагы 2-схемада келтирилген жеке финансынын моделин түшүнүп, жеке акчаны эффективдүү башкаруунун этаптарын билиши керек. Окуучуларды чакан топторго бириктирип, ар бир топко капиталдын бир тибин гана карап чыгууга мүмкүнчүлүк бериңиз: күнүмдүк, резервдик, инвестициялык. Андан соң окуучулар капиталдын тандап алган тибин кантип түшүнгөнүн жалпы топто айтып берет.

¹ Толук маалымат үчүн: Бодалев А. А. Адамдын адамды кабылдоосу жана түшүнүүсү. – М., 1982.

4-сүрөт. Финансылык жолду тандоо

2.3. Практика көрсөткөндөй, финансылык көз карандысыздыкка карай жолуңузду баштаар замат (финансылык пландоонун максаттарын жана тапшырмаларын түшүнүп, максаттарды жана аларга жетүүнүн контролдук пункттарын аныктап, максатка жетүү планын иштеп чыктыңыз) финансылык тоскоолдуктар пайда болот. Алар белгиленген планды карманууга бут тосот. Бул досуңуздуң туулган күнүнө белек сатып алууга кеткен күтүлбөгөн чыгымдар, үй-бүлөлүк майрамдар ж.б. болушу мүмкүн. Бул тоскоолдуктардан кантип өтсө болот?

Окуучуларга 4-5 адамдан турган чакан топторго биригүүнү жана “Финансылык максатка жетүү жолундагы тоскоолдуктар” аттуу 6-таблицаны карап чыгып, аны өз мисалдары менен толуктоону сунуштаңыз.

4-таблица. Финансылык максатка жетүү жолундагы тоскоолдуктар

№	Тоскоолдуктар	Тоскоолдуктардын маңызы	Тоскоолдуктарды жеңүү ыкмасы
1	Финансыны жүргүзүүнүн үй-бүлөлүк салттары	Балдар ата-энеси менен батирде жашашат, атасынын машинесин айдашат жана күнүмдүк керектөөлөрдү канааттандырууга жеткидей гана акча табышат. Ата-энеси СССР маалында төрөлүшкөн, чоңоюшкан жана иштешкен. Алар эмгекчил адамдар, өзүнүн финансылык коопсуздугун камсыздаш үчүн тыным албай иштешет. Финансылык коопсуздук стратегиясынын максаты – акча зарыл нерселерге жетиши керек. Бул эң жеңил максат. Бирок ага карай жол эч качан жогорку жашоо деңгээлине же байлыкка алып келбейт.	Тоскоолдуктарды жоюу: • өзүнүн бардык иш-аракеттерине көз салып туруу; • бул моделди өз стратегиясы менен салыштырып, өз жолуна түшүү
2	Биз дайыма эч нерсени өзгөртпөстөн окшош нерселерди жасай беребиз	Жашоодогу ар кандай окуялар бизден тиешелүү өзгөрүүлөрдү талап кылат. Эгерде үйдө бала пайда болсо, анда көнүп калган жашоо ыргагын өзгөртүүгө тийишпиз. Бул нерсе жеке финансыга да тиешелүү.	Сиз өзгөрүүлөр зарыл болгонун баамдап, финансылык пландоонун максаттарын менен тапшырмаларын түшүнөөр замат ой жүгүртүүңүздү да, жүрүм-турумуңузду да кошо өзгөртүшүңүз керек.

3	К е р е к - төөчүнүн стерео- типтүү жүрүм-ту- руму	Биз баарыбыз керектөөчүбүз: материалдык жана материалдык эмес жыргалдарды керектейбиз. Биздин дээрлик бардык сатып алган буюмдарыбыз кандайдыр бир коомдук стереотиптер менен таңууланган. Мисалы, саркеч телефонду сатып алуу же базардагы салттуу жүрүм-турум: узун кезек кайсы жерде болсо ошол жерден алуу.	Жарнаманы ээрчиген убакыт өттү. Көпчүлүк адамдар жаңы телефондун же чипстердин рекламасын көрөөр замат капчыгын сууруп чыкпай калды. Бирок көпчүлүгүбүз мурдагыдай эле күтүлбөгөн сатып алууларды жасайбыз. Мындай спонтандык жана керексиз сатып алууларга каршы курал – ошол сатып алуулардын планы, алардын алкагынан чыкпаш керек.
4	Насыя. Чоң көлөмдөгү жана аягы көрүнбөгөн насыя	Рационалдуу керектөөчү болууну жакында эле чечтиңиз дейли. Айталы, сизде ипотекага алынган үй, насыяга алган жакшы машине жана компьютерге, туристтик саякаттоого, дагы эсиңизде калбаган анча-мынча нерсеге алган 1-2 насыяңыз бар.	Насыяга алган нерсенин баары чындыгында сизге ошол акчаны берген банкка тиешелүү болгонун түшүнүш керек. Анткени төлөбөй койсоңуз эле банк мунун баарын сизден тартып алат. Насыя бир гана учурда пайдалуу болуп, өзүн актайт: эгерде ал насыя боюнча төлөмдөн ашкан киреше алып келсе.

2.4. Жумушчу дептердеги § 6-параграфтан “Үй-бүлөдөгү финансылык тарбия кантип жүзөгө ашат?” аттуу 3-тапшырманы аткаруу. Окуучулар менен тапшырманын жыйынтыктарын талкуулаңыз.

3 этап

Талкуу үчүн суроолор: бул сабакта эмнелер эң маанилүү жана пайдалуу болду? Сиздин акчага болгон мамилеңиз өзгөрдүбү? Жашоодо акчага жасаган мамиленин кандай тибине умтулуш керек?

Үй тапшырма

Окуу китеби, § 6, 5-өз алдынча иш. Окуу дептери, § 6, окуучунун тандоосуна жараша тапшырмалар.

4-тема. Финансылык ийгиликтин негиздери

§ 7. Жеке финансыны башкаруу пирамидасы

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар “киреше” жана “чыгаша” түшүнүктөрүнүн маанисин билишет, эмне үчүн аларды башкарыш керектигин түшүндүрүп бере алышат.
2. Окуучулар кирешени көбөйтүү ыкмаларын, адамдын көбүрөөк акча табуу шыгына көз каранды болгон негизги факторлорду санап, түшүндүрүп бере алышат.
3. Окуучулар киреше менен чыгашага талдоо жүргүзүп, аларды эсептегенди билип, өз чыгашаларындагы артыкчылыктарды аныктап, аларды кыскартуу ыкмаларын иш жүзүндө да колдоно алышат.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, флипчарт, ак маркер же боор менен жазылчу такта, маркерлер же боор, скотч, Окуу китеби – § 7-8-параграф; Жумушчу дептер.

Убактысы: 80 мүнөт.

Сабактын планы

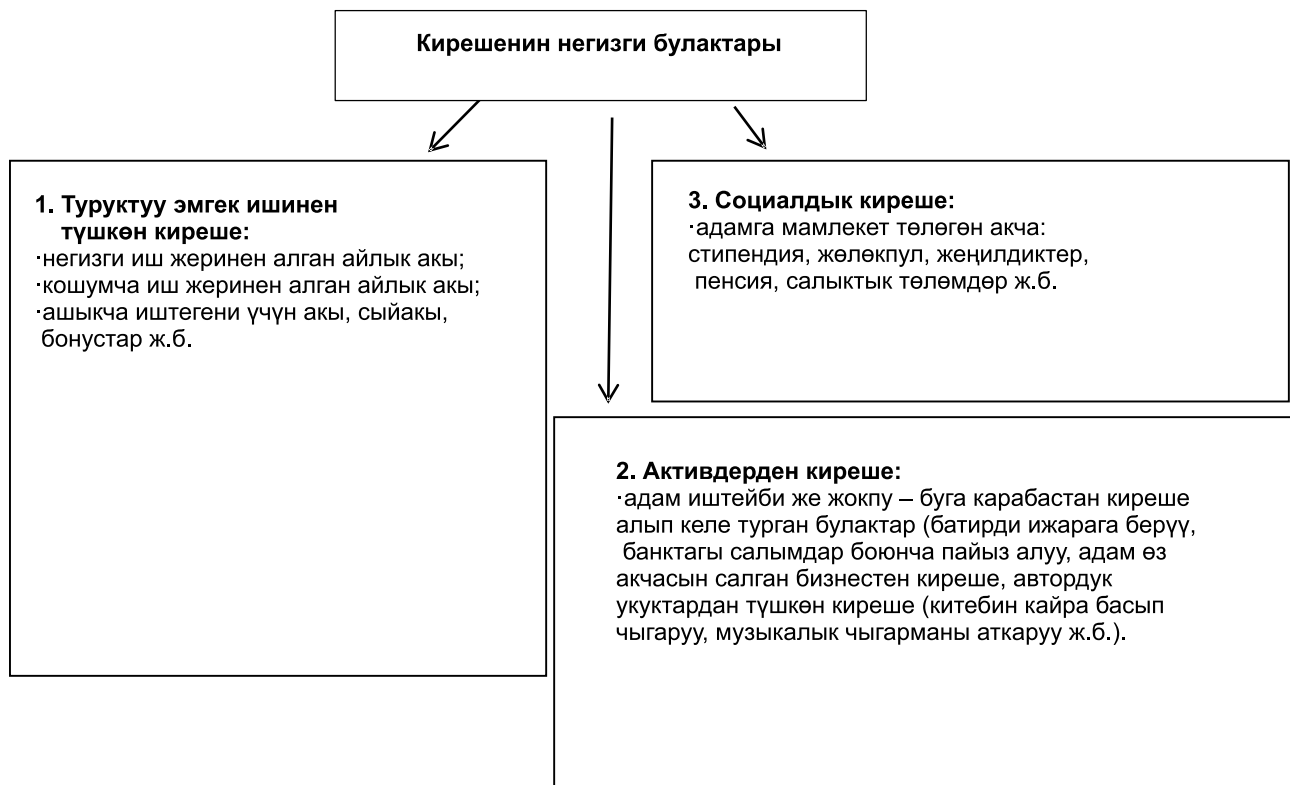
1 этап

Сабакты суроодон баштаңыз: финансылык көз карандысыздыкка кантип жетсе болот? Ар бир адам ушул нерсеге умтулат. Бирок финансылык жактан көз карандысыз болуш үчүн эмне кылуу керек? Окуучулардын пикирлерин угуп чыгып, алардын идеяларын тактага жазып коюңуз.

2 этап

2.1. Ар бир адам финансылык жактан көз карандысыз боло аларын айтыңыз. Окуу китебинин § 7 параграфындагы “Жеке финансыны башкаруу пирамидасы” схемасын карап чыгууну сунуштап, аны окуучулар менен талкуулаңыз. Жеке финансыны башкаруу – бул эсеп жүргүзүү, кирешелер менен чыгашаларды анализдөө, аларды башкаруу, финансылык пландоо жана ыгы менен акча топтоо дегенди билдирет. Окуу китебинин § 7 параграфындагы аныктамаларды колдонуу менен киреше жана чыгаша деген эмне экенин түшүндүрүп бериңиз. Сабактын кийинки кадамдары окуучулар пирамиданын ар бир этабын өздөштүрөт дегенди билдирет.

2.2. “Акыл чабуулу” усулу менен окуучулардан адамга акча кайдан түшөөрү тууралуу пикирин билиңиз. Акча түшкөн булактардын мисалдарын тактага жазыңыз. Окуучулардан “Кирешелердин түрлөрү” аттуу 4-схемага ылайык үч топко мисалдарды бириктирүүнү өтүнүз. Бул схеманы Окуу китебинин § 7 параграфынан таба аласыз. Окуучулар кирешелердин негизги булактарын жакшы түшүнүшү үчүн “Кирешенин негизги булактары” аттуу 5-сүрөттү колдонсо болот.

5-сүрөт. Кирешенин негизги булактары

2.3. Баарлашууну “Акча кайда кетип жатат?” деген суроо менен улантыңыз. Окуучулардан адатта акчасын кайда жумшай турганын сураңыз. Окуу китебинин § 7 параграфындагы “Чыгашалардын түрлөрү” аттуу 5-схемасын колдонуу менен окуучулардын айткандарын жалпылаштырыңыз. Эмесе, чыгашалардын төмөнкүдөй түрлөрү болот: **күнүмдүк, пландуу, күтүлбөгөн жана стратегиялык**. Окуучулар жеке финансы кайдан келип, кантип сарпталаарын билиши керек, алар өз кирешеси менен чыгашасына дайыма эсеп жүргүзүп турууга тийиш.

2.4. Окуучуларга үч этапта жуп-жуп болуп иштөөнү сунуштаңыз. Ар бир суроону талкуулоого 2-4 мүнөттөн убакыт бөлүп, андан соң 3-5 жуптун жоопторун угуңуз.

1-кадам. “Жашоого чыгашалар” түшүнүгүнүн маңызы эмнеде? Окуучулардын жоопторун угуп, айтылгандарды жалпылаштырыңыз. Эмесе, бул чыгашалар адамдын турмуш-тиричилигин камсыздоого байланышкан: тамактанууга, кийимге, эс алууга ж.б. болгон керектөөсүн канааттандыруу. Башкача айтканда, бул категория төмөнкүлөргө кеткен чыгашаларды камтыйт:

- тамактанууга;
- жашаган жайга (эгерде адамдардын менчигинде кыймылсыз мүлк болбосо);
- транспортко;
- бош убакытты өткөрүүгө жана эс алууга;
- хоббиге жана башка ышкыга;
- байланышка (почта, телефон, интернет);
- дарыланууга, спортко ж.б.

2-кадам. “Активдерге чыгашалар” түшүнүгүнүн маңызы эмнеде? Окуучулардын жоопторун угуп, айтылгандарды жалпылаштырыңыз. Эмесе, бул адамга кошумча киреше алып келген чыгашалар. Бул категорияга төмөнкүлөр кирет:

- адам ижарага берген батирди күтүүгө кеткен чыгашалар;
- өз бизнесин өнүктүрүүгө кеткен чыгашалар;
- банктагы эсепти тейлөөгө кеткен чыгашалар;
- ыктыярдуу пенсиялык камсыздоо жана жашоону камсыздандыруу.

3-кадам. “Социалдык чыгашалар” түшүнүгүнүн маңызы эмнеде? Окуучулардын жоопторун угуп, айтылгандарды жалпылаштырыңыз. Эмесе, бул категория төмөнкүлөргө кеткен чыгашаларды камтыйт:

- салыктык төлөмдөр;
- айып, туумдар;
- кайрымдуулук ж.б.

Окуучуларга бир нече мүнөткө жекече иштеп көрүүнү сунуштаңыз – Жумушчу дептерде 13-көнүгүүнү аткарышы керек – кечээги күндүн чыгашаларын жазып чыгууга тийиш. Кечээ сарптаганын бүгүн эстеп, баарын жазып чыгуу канчалык оор же жеңил болгонун сураңыз. Чыгашаларын үзгүлтүксүз жазып, кирешелер менен чыгымдарын талдап турган адам өзүнүн финансылык жүрүм-турумун өзгөртүп, өз акчасын рационалдуу башкарганды үйрөнөт.

2.5. Окуучулар менен Окуу китебинен алынган маалыматты талкуулаңыз: кирешелер менен чыгашаларды башкаруу деген эмне? (“3-этап. Кирешелерди жана чыгашаларды башкаруу” дегенди караңыз, § 7).

2.6. Көнүгүү. Окуучуларды эки топко бириктирип, ар бирине чоң кагаздан берип туруңуз. Тапшырма: ар бир топ көйгөйлүү суроого жооп бериши керек (төм. караңыз). Талкууга 7-10 мүнөттөн бериңиз. Тапшырманы аткаргандан кийин ар бир топ алардын атынан сүйлөй турган бир окуучудан тандап алышы керек. Сөз сүйлөөгө 2-4 мүнөттөн бөлүңүз жана суроолор үчүн да ушунча убакыт бөлүнүш керек. Баяндамачылар сөзүн бүткөндөн кийин өз пикириңизди айтыңыз.

1-топ үчүн көйгөйлүү суроо. Үй-бүлөнүн кирешесин бир гана жол менен көбөйтсө болот – көбүрөөк айлык төлөнгөн жумушка өтүш керек деген түшүнүк калыптанган. Бирок бул көп деле туура эмес, себеби башка да варианттар бар. Кирешени кантип көбөйтсө болот? Өз варианттарыңызды сунуштаңыз.

“Кирешени кантип көбөйтсө болот?” деген суроого болжолдуу жооптор

Кирешелерди түрдүү ыкмалар менен көбөйтүүгө болот. Мисалы, жогору айлык акы төлөгөн жумушка кирүү, кошумча иштердин санын көбөйтүү, дагы кошумча экинчи жумуштун ыңгайлуу вариантын караштыруу. Келечекте өз ишинизде жогорку кирешени табуу үчүн мектепти аяктаганга чейин эле келечектеги кесипти аныктап алып, бул кесип тууралуу көбүрөөк маалымат алууга аракет жасаңыз. Үйдө сакталган акча эч кандай киреше алып келбей турганын билишиңиз керек. Бирок бул акчаны пайда алып келе турган бизнеске салса болот (мисалы, алтындан жасалган монетаны сатып алууга болот, анын баасы түшпөйт). Жогорку окуу жайында жакшы окуса болот. Ошондо жогорулатылган стипендия аласыз. Пенсияга чыкканга чейин анын топтомо бөлүгүн сабаттуу башкарасыңыз болот. Ошондой эле сизге тиешелүү жеңилдиктерди, жөлөкпулдарды, салыктык төлөмдөрдү да колдонсо болот.

2-топ үчүн суроо. Биз адатта эң зарыл нерсени гана сатып алып, чыгашаларды мындан да

көбүрөөк кыскартууга мүмкүн эместей көрүнөт. Бирок чыгашаларга дыкат жасалган анализ көрсөткөндөй, башка да ыкмалар бар. **Кантип азыраак сарптасак болот?** Өз варианттарыңызды сунуштаңыз.

“Кантип азыраак сарптаса болот?” суроосуна жооптун болжолдуу мазмуну

Чыгашаларды азайтуу үчүн жеке финансыны эсептөө боюнча атайын программалардын (мисалы, Excel таблицасы же интернет провайдерлер* сунуштаган атайын программалар) жардамы менен чыгашаларга эсеп жүргүзүү өңдүү аракеттерди жасаса болот. Электр жарыгын жана сууну үнөмдүү колдонсо болот – бөлмөдөн чыгып баратканда жарыкты, компьютерди, телевизорду ж.б. өчүрө чыкса болот. Байланыштан да үнөмдөөгө болот – мобилдик операторлор жана интернет провайдерлер пайдалуу тарифтерди сунушташат, болгону туура келгенин тандап алыш керек. Эл аралык жана шаар аралык телефон чалууларды интернет кызмат көрсөтүүлөрүн (мисалы, Skype, WhatsApp) колдонуу менен жүзөгө ашырууга болот. Тамактан да үнөмдөсө болот. Мисалы, көчөдө сатылчу тез жана өтө пайдалуу болбогон тамактан баш тартып, үйдөн тамак жасап жеген үнөмдүү. Кийимден, бут кийимден үнөмдөө деген атүгүл дизайнердик буюмду да акылга сыярлык баада тапса болот дегенди билдирет. Бул үчүн сезон бүткөндө кийимдер бир кыйла арзанга сатылган дүкөндөрдү кыдырса болот. Транспорттон, бош убакытты өткөрүүгө жана көңүл ачууга кеткен акчадан, дүкөн кыдыруудан да үнөмдөө мүмкүн. Дүкөнгө бараардын алдында зарыл болгон товарлардын тизмесин түзүп алып, ошол тизмени бекем карманыңыз. Азык-түлүктү, тиричилик химиясын жана ушул өңдүү товарларды аптасына бир жолу дүңүнөн саткан дүкөндөрдөн сатып алыш керек. Ошондой эле батир акысына, дары-дармекке, транспортко, эс алууга карата жеңилдиктерди жана субсидияларды алуу укугунан пайдаланса болот. Жеңилдиктерди алууга укук көп балалуу үй-бүлөлөргө, пенсионерлерге, майыптарга, ата-энесинин камкордугу жок калган балдарга, аз камсыздалган үй-бүлөлөргө жана адамдардын башка категорияларына берилет. Ошондой эле салыктык эсептешүүлөрдү жол-жоболоштуруп алса да болот.

2.7. Окуучулар менен пландоо жана акча топтоо деген эмне болгонун талкуулаңыз. Бул жеке финансыны башкаруу пирамидасындагы төртүнчү жана бешинчи этаптар. Окуу китебиндеги § 7 параграфтан Сезим менен Жоомарттын акча топтогон мисалын колдонуңуз. Окуучуларга пландоо жана акча топтоо боюнча өз мисалдары менен бөлүшүүнү сунуштаңыз. Бул пайдалуу тажрыйба алмашуу болот.

3 этап

Окуучуларга төмөнкү суроолорду талкуулап алууну сунуштаңыз. Акча кайсы булактардан түшөт? Финансылык көз карандысыздыкка жетүү үчүн эмне кылыш керек? Чыгашалардын кайсы түрлөрү сизге белгилүү? Жеке финансыны башкаруунун негиздери кайсылар? Эмне үчүн өз кирешелер менен чыгашаларга эсеп жүргүзүп туруш керек? Эмне үчүн келечектеги кесипти мектептен эле пландаштыра башташ керек?

“Бай жана кедей адамдын финансылык жүрүм-турумунда кандай айырманы көрүп турасыз (сабактын темасын эске алуу менен)?” темасына чакан дискуссияны уюштуруңуз. Айтылгандарды жалпылаштырып, бай менен кедей адамдын ортосундагы айырманы түшүндүрүп бериңиз: кедей адам акча алаары менен аны корутуп, андан артканын гана чогулта баштайт. Бай адам болсо киреше алаары менен адегенде топтоп жаткан акчасын бөлүп алып, ошондон калган бөлүгүнө жашайт. Окуучуларга бул маселеге байланыштуу өз пикирин Жумушчу дептерге жазып коюуну сунуштаңыз (“Жеке жазуулар үчүн” белгисин караңыз).

Үй тапшырма

Окуу китеби, § 7-8, 6-өз алдынча иш. Жумушчу дептер: окуучунун тандоосу боюнча тапшырмалар жана “Киреше”, “Чыгаша” аттуу тесттер.

“Киреше” тестине жооптор: 1 «а», «в», «г», 2 «б», 3 «а», «б», 4 «б», «в». “Чыгаша” тестине жооптор: 1 «б», «г», 2 «а», 3 «б», «в», 4 «б». Жыйынтыктоочу тестке жооптор: 1 «а», «б», 2 «а», «в», 3 «а», «г», 4 «а», «б», «г».

§ 8. Жеке акчаны башкаруу этаптары

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар пландоо стратегияларын түшүнүп, алардын артыкчылыктары менен кемчиликтерин түшүндүрүп бере алышат.
2. Окуучулар стратегияларды салыштырып, өздөрү үчүн стратегияны тандай алышат.
3. Окуучулар алдыга коюлган максатка жетүү үчүн акча каражаттарын оптималдуу түрдө бөлүштүрө алышат.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, флипчарт, ак маркер же боор менен жазылчу такта, маркерлер же боор, скотч; Окуу китеби, § 9 параграф; Жумушчу дептер.

Убактысы: 60 мүнөт.

Сабактын планы

1 этап

- 1.1. Төмөндө София менен Азаматтын диалогун талкуулаңыз.

– София, эми биз киреше эмнеден түзүлүп, өз чыгашаларыбызды кантип азайта алаарыбызды билип калбадыкпы. Эми пландоого өтпөйлүбү.

– Адегенде кызыктуу тесттен өтүп көрөлү. Мен бул тестти финансылык сабаттуулук боюнча сайттардын биринен таптым.

– Эмне үчүн?

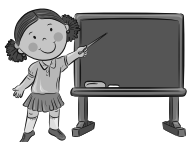
– Жетиштүү турмушта жашоого жөндөмсүз болгонубузга көпчүлүк учурда өзүбүз гана күнөөлүү болгонун түшүндүрүп бергим келди. Себеби биз жакшы окугандан, көбүрөөк нерсени өндүргөндөн, сапаттуу иштеп, эмгек рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүү болуудан эринибиз. Көпчүлүк адамдар финансылык билим алгандан эринишет, себеби бул үчүн көнүп калган ынгайлуулук зонасынан чыгууга туура келет. Менимче, биз болочок кесибибизге туура жана өтө олуттуу мамиле жасашыбыз керек. Модалуу кесипти тандоо (мисалы, азыр көпчүлүгү жакшы айлык акы үчүн гана тиш дарыгер болгусу келет) бакубат жашоону кепилдебейт. Биздин жумушубуз ырахат алып келип, биз аны жакшы жасашыбыз керек. Ошондо гана кирешибиз көбөйөт.

– Биз экөөбүз окуучубуз да, азырынча туруктуу маянабыз же кирешибиз жок.

– Мына дал ошон үчүн тестирлөөдөн өтүшүбүз керек. Биз катабызды таап, азыртадан аны оңдой баштоого тийишпиз.

– Абдан жакшы. Анда баштайлы.

- 1.2. Окуучуларга өзүнө өзү баа бере алышы үчүн “Киреше эмнеден түзүлөт?” тестинин суроолоруна жооп берүүнү сунуштаңыз (Жумушчу дептер, § 8). Тестти аткарууга бери дегенде 20 мүнөт бөлүнөт. Окуучуларга тестирлөөнүн жыйынтыктары менен бөлүшүүнү сунуштаңыз. Тесттин жыйынтыктарына байланыштуу пикириңизди айтыңыз. Бул үчүн төмөндөгү маалыматты колдонуңуз.

Тема боюнча кошумча материал

НЕМИС МИЛЛИОНЕРИ БОДО ШЕФЕРДИН КЕҢЕШТЕРИ¹

Кесипкөй деңгээл. Кесип боюнча китептерди жана адистештирилген журналдарды окуңуз. Дүйнө таанымыңызды кеңейтиңиз. Эгерде сиз азырынча англис тилин билбесеңиз, анда азыр үйрөнүп алган жакшы болот. Биздин кесипкөй деңгээлибизге, жеке сапатыбызга айлана-чөйрөбүз тикелей таасирин тийгизет. Эгерде бизди өзүбүзгө караганда мыкты

¹ Толугураак: Бодо Шефер. Финансылык көз карандысыздыкка карай жол. Жети жыл ичинде биринчи миллион. Сайтка шилтеме: <http://www.christusimperat.org/bibl/bodo1.pdf>

адамдар курчап турса, анда биз да мыкты болобуз. Эгерде тегерегибизде мотивациясы жок адамдар болсо, анда ордубуздан жылбайбыз. Биз дайыма өзүбүз да байкабай башкаларды туурап, айрым сапаттарын кабыл алып, үйрөнүп турабыз. Ай сайын жок дегенде бир жаңы, өзүңүз үчүн кызыктуу жана өз чөйрөсүндө ийгиликке жеткен адам менен таанышууну эреже кылып алыңыз.

Энергия. Өз энергияңызды блоктобуз. Эгерде катуу оору атүгүл төшөктөн турганга да жол бербей жатса, сиз бир күнү эртең менен көзүңүздү ачып эле дүйнөнү багындыра албайсыз. Эгерде сергек жашоо образын кабыл алсаңыз, анда канчалык көп энергия сарптасаңыз, ошончолук энергиялуу болооруңузду көрөсүз. Энергия – бул жашоо. Энергия кокустан эле пайда боло калбайт. Эгерде сиз кирешеңизди көбөйткүңүз келсе, анда бир күнү кантип энергиялуу болооруңузду ойлонуп көрүшүңүз керек.

Өнүгүү. Адамдар сизди таанышы үчүн баарын жасашыңыз керек. Журналдарга макала жазыңыз. Ток-шоуларга катышыңыз. Бет ачарларды өткөрүңүз. Өзүңүздүн инсандыгыңызды өнүктүрүүгө дагы да көбүрөөк убакыт сарпташыңыз керек. Эсиңизде болсун: жакшы адистер жана жакшы маалымат бүгүнкү күндө абдан көп. Жөн эле жакшы болуу – жетишсиз. Сиз жакшы экениңизди башкалар да билиши керек.

Өзүңүзгө өзүңүз баа берүү. Эрежеге ылайык, адам өзүнө кирешенин азыр бар болгондон жүз пайыздык өсүшүн гана элестете алат. Андан да көбүрөөк өсүштү мүмкүн эмес деп эсептеп, ишенимсиздик жана коркунуч сезимдердин кучагында калышат. Мындай реакция – өзүнө өзү берген баанын натыйжасы. Өзүңүзгө берген бааны көтөрсөңүз гана кирешеңизди көбөйтө аласыз. Бул баа менен “өзүн жакшы сата алууга” жөндөмдүүлүгү жана шыгы байланыштуу, башкача айтканда өз эмгеги үчүн жогорку акы алуу дегенди билдирет.

Идеялар. Эң мыкты идеялар машинеде баратканда же спорт менен машыгып жатканда, сейилдеп жүргөндө же үлгүрөп отурганда келет. Ошондуктан бул идеяларды жазып алыш үчүн дайыма жаныңызда кагаз же диктофон болушу керек, антпесе сиз аларды унутуп каласыз. Чыгармачыл ойлоруңузду жазып ала турган дептер ала жүрүңүз. Наполеон Хилл (жаңы ой жаатындагы америкалык автор, “өзүнө жардам берүү” заманбап жанрынын тузүүчүлөрүнүн бири) мындай деп айткан: “Ар бир фирма, ар бир чоң ийгилик идеядан башталган”. Жападан жалгыз бир идея миллионго бааланышы мүмкүн.

Кирешенин жаңы булактарын издеңиз. Кирешенин өзүңүз каалагандай деңгээлине жеткенге чейин ишмердүүлүктүн бир гана түрүнө көңүл буруш керек. Мындай учурда сиз планканы бир кыйла жогору кое аласыз. Анткени жаңы иш баштап, кыйынчылыктар менен күрөшүүгө мажбур болбойсуз.

Акча табуунун төрт булагы. Бизге рынокко кошкон салым үчүн төлөшөт. Мындай салымдын төрт түрү белгилүү: продукция, билим, кызмат көрсөтүү, идеялар.

1.3. Окуучуларга төмөнкү суроолордун тегерегинде ой жүгүртүп көрүүнү сунуштаңыз: сиз кантип акча таба аласыз? Сиз кимге билимиңизди сата аласыз? Идеяны кантип акчага айландырса болот? Кантип өз кирешеңизди көбөйтө аласыз? Сиз ээлик кылган нерсенин ичинен эмнени сатса болот? Ар бир суроо боюнча 1-2 пикирди угуп көрүңүз. Эгерде окуучулар бул суроолорго ошол заматта жооп берүүгө даяр болбосо, анда бош убактысында ойлонуп көрүп, өз идеяларын Жумушчу дептерге жазып койсо болоорун айтыш керек.

2 этап

2.1. “Жеке финансылык стратегиялардын беш варианты” аттуу 7-таблицаны колдонуу менен, окуучуларды жеке финансыны пландоонун беш стратегиясы менен тааныштырып чыгыңыз. Түшүндүрмө берүүнү 2-стратегиядан баштаңыз, андан соң 1-стратегияга өтүп, ырааттуу кете бериңиз. Түшүндүрмө берүүнүн жүрүшүндө окуучулардын пикирин угуп, Жумушчу дептердеги (§ 8, 1-тапшырма) ар бир стратегия үчүн “Артыкчылыктар” жана “Кемчиликтер” тилкелерин толтуруп чыгууга убакыт бөлүңүз.

7-таблица. Жеке финансылык стратегиялардын беш варианты¹

№	Стратегиялар	Артыкчылыктар	Кемчиликтер
1	Тапкан акчамды толугу менен сарптайм, керектөөчү насыя же карызга акча алам. Кандай кырдаалда №1 стратегия кабыл алынат? Биз дайыма мүмкүнчүлүгүбүздөн ашык нерсени каалайбыз. Ошондуктан кайсы бир учурда керектөөчүлүк насыя алабыз	Каалаган буюмду тез арада алам, статусумду бир заматта жогорулатам. Белгилүү мисал – машине сатып алуу	Насыяга сатып алынган товардын баасы реалдуу баасынан алда канча жогору болот. Насыя төлөө менен биз, эрежеге ылайык, жашоо стилибизди начарлатабыз. Киреше көбөйтүү вариантын издөөгө мотивация жоголот. Себеби сиз каалаган машинени насыяга болсо да алып койгонсуз.
2	Тапканымдын баарын сарптайм	Болгон акчамды бүгүнкүдөй жашоо стилине сарптайм	Айдын аягында нөл болуп, баарын башынан баштоого туура келет
№1 жана №2 стратегияларын тандоонун кесепеттери: жакырчылык жана көз карандуулук			
3	Финансылык коргоону финансылык камсыздалгандык көлөмүндө 6-12 айда бир жолу колдоном. Финансылык камсыздалгандык – бул сиз финансылык жактан камсыздалган мезгил аралыгы. Мисалы, сиз айына 10 миң сомго жашайсыз жана сизде 60 миң сом көлөмүндө сактаган акчаңыз бар дейли. Демек сиздин финансылык камсыздалгандыгыңыз алты айды түзөт.	Жашоодо күтүлбөгөн кырдаал болсо, өзүңүздү ишенимдүү жана коргогондой сезесиз.	Көнүп калгандай жашоо стилине акча аз кетет. Эгерде бул акча сарпталса, резервдик фондду калыбына келтириш керек болот. Бул стратегияны тандоо – бул финансылык көз карандысыздыкка карай биринчи кадам. Бирок бул биринчи гана кадам!
4	Финансылык коопсуздукту камсыздайм – көнүмүш жашоо стилин кепилдеген жигерсиз киреше алып турам. Финансылык коопсуздук – бул ай сайын жигерсиз киреше алып келген капиталды түзүү. Мисалы, 10 миң сом.	Зарыл болгон сумма туруктуу болуп тургандыктан коопсуздук, ишенимдүүлүк, коргогондук сезими пайда болот	Тобокелдиги төмөн болгон инвестициялоо ыкмасын тандайбыз – жылына 5-7 пайызга чейин – акча аз кирешелүү долбоорлордо жүргөндөй болуш керек. Эгерде биз бул стратегияны тандап ала турган болсок, анда финансылык коопсуздукту түзгөндөн кийин эч качан жакырчылык жана көз карандуулук өңдүү кесепеттерге кайтпайбыз.
5	Финансылык көз карандысыздыкты камсыздайм – көнүмүш жашоо стилин кепилдеген жигерсиз киреше алып турам.	Толук финансылык эркиндик	Жогорку финансылык тобокелдиктер Эскертүү: бул стратегия жеке финансыны башкаруу жөндөмүнүн жогорку деңгээли бар дегенди билдирет.
№3 жана №4 стратегияларды тандоонун кесепеттери: көз карандысыздык, финансылык эркиндик. №1 жана №2 стратегиялардан №4 стратегияга карай жол туура багыт болуп саналат. №5 стратегия да реалдуу, бирок финансыны башкаруу боюнча атайын билимди талап кылат.			

¹ Толугураак маалымат алуу үчүн “Бизнес ээлерин туруктуу өнүктүрүү борбору” сайтын караңыз: <https://kbdc.com.ua/>

Тема боюнча кошумча материал

“ЖАШОО СТИЛИ” ТҮШҮНҮГҮНӨ ЭМНЕ КИРЕТ?¹

Сиздин үй-бүлөңүз, туугандарыңыз, жакындарыңыз менен мамилелер. Дээрлик ар бир адам үчүн үй-бүлө жана үй-бүлөлүк баалуулуктар жашоодо артыкчылыктуу болуп эсептелет.

Сиздин инсандык өсүшүңүз, өнүгүү. Өнүгүүнү эч качан токтотпоо сөзсүз маанилүү. Бул сиздин базалык билимиңиз жана ар тараптан өзүңүздү өнүктүрүү, кесиптик көндүмдөргө ээ болуу дегенди билдирет.

Сиздин физикалык өнүгүүңүз (спорт менен алектенүү). Бул жашоо стилинин өтө маанилүү элементи. Себеби спорт жана физикалык өнүгүү – бул ден соолукка гана пайдалуу эмес. Спорт менен алектенген адамдар башкаларга караганда максаттуу, уюшкан, андыктан дагы да ийгиликтүү болушат.

Өзүн көрсөтө алуу (атак-даңк, карьера). Башкача айтканда, сиздин ишиңиз – жумуш, бизнес. Биз материалдык дүйнөдө жашайбыз жана адатта дал ушулар жашоо стилинин кайсы категориясына өз стилибизди киргизе турганыбызды аныктайт.

Башка адамдарга пайда алып келүү. Бул буга чейин пункт менен тыгыз байланышта. Сиздин ишмердүүлүгүңүз башка адамдарга реалдуу пайда алып келе турганы жакшы болмок. Анткени сиздин коомдогу баалуулугуңуз сиз жана сиздин ишиңиз канча сандагы адамдарга кандай жардам бере аларына пропорционалдуу болот.

Саякаттар – бул сиздин эркин жер которо алууңуз. Дүйнөдө биз баарыбыз барышыбыз керек болгон ушунчалык кооз, көркөм, уникалдуу жерлер бар!

Сиздин социалдык статусуңуз (коомдогу абал же аброй) Албетте кесиптештер, жакындар жана туугандар чөйрөсүндө кандайдыр бир аброй-баркка ээ болуу маанилүү эмеспи. Ар бир адамга аны башкалар сыйлап, пикири менен эсептешип турганы жагат!

Сиздин киреше булагыңыз. Бүгүн кирешенин бир булагына ээ болуу – бир кыйла кооптуу жана келечеги жок авантюра. Өзгөчө эгерде бул кийинкиге калтырууга мүмкүн болбогон, тобокелдиги жогору бизнес же башка бирөөгө иштеген жумуш (жалданып).

2.2. Таблицаны толтургандан кийин окуучуларга Жумушчу дептерден 2-тапшырманы жеке аткарууну сунуштаңыз. Бул үчүн 5-10 убакыт бөлүңүз. Башка да вариант болот. Окуучулардан бул тапшырманы окуп чыгып, аны чакан топтордо талкуулап, чечим кабыл алуусун өтүнүңүз. Бул чечим кийин алардын финансылык долбоорунун өзөгүн түзүп, ошону менен жалпы окуу курсу жыйынтыкталат.

3 этап

Талкуу үчүн суроолор: адам өзү үчүн финансылык максатты кантип туура коюшу керек? Финансылык жактан өткөн жылды (айды, аптаны) талдоо канчалык зарыл? Эмне үчүн адам өзүн өзү өнүктүрүшү керек? Пландай билүү деген эмне? Пландоодон аракетке качан өтсө болот?

Үй тапшырмасы

Окуу китеби, § 7-8. Жумушчу дептер, § 8, чыгармачыл тапшырмалар.

¹ Толугураак: Стас Уваровдун блогу: <http://uvarovstas.ru/stil-zhizni/>

III БӨЛҮМ. ФИНАНСЫЛЫК ӨНҮМДӨР

5-тема. Акчаны кайда салса болот?

§ 9. Инвестициялар деген эмне?

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар инвестициялар деген эмне экенин, алардын принциптерин жана түрлөрүн түшүндүрүп бере алышат.
2. Окуучулар финансылык көз карандысыздыкка жетүүнүн формуласын атай алышат.
3. Окуучулар жуп болуп жана өз алдынча иштей алышат.
4. Окуучулар инвестициялык чечимдерди кабыл алууда эмнеге көңүл буруш керектигин санап беришет.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, флипчарт, ак маркер же боор менен жазылчу такта, маркерлер же боор, скотч, Окуу китеби, § 9; Жумушчу дептер, § 9.

Убактысы: 60 мүнөт.

Сабактын планы

1 этап

1.1. Окуучулар менен саламдашыңыз. Окуу китебинин § 9 параграфындагы София менен Азаматтын диалогун талкуулаңыз.

1.2. Окуучуларга чогулткан акчаны тескөөнүн бир нече ыкмасы бар болгонун айтыңыз.

1-вариант. Акчаны тыйын чогулткучка топтоо же матрацтын алдына катып коюу. Бирок мында сиздин акчаңызды инфляция (өлкөдө баалардын өсүшү) “жеп коюшу” ыктымал. Эрежеге ылайык, инфляция жылына 7-10% тегерегинде болот. Бул демек, ар бир кийинки жылда ошол эле суммага товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү өткөн жылга салыштырмалуу 7-10% азыраак сатып аласыз. Себеби баалар жыл сайын 7-10% өсүп турат, ал эми топтогон акчаңыз өзгөрүүсүз жата берет.

2-вариант. Акчаны банктагы депозиттик эсепке салып коюу, башкача айтканда банкка салым жасоо (эгерде окуучу 16 жашка толсо).

3-вариант. Фондулук рынокко инвестиция жасоо, башкача айтканда, баалуу кагаздарды сатып алуу.

4-вариант. Кыймылсыз мүлккө акча салуу ж.б.

1.3. Добуш берүү өткөрүңүз. Окуучулардан “Өз акчаңды кайда салат элең?” деген суроого жооп бергенде колун көтөрүүсүн өтүнүңүз.

2. Эч кайда, тыйын чогулткучка же матрацтын алдына каттам.

3. Акчаны ата-энем менен кошо же өзүм ачкан депозиттик эсепке салам.

4. Ата-энемден чет өлкөлүк валютага алмаштырып алам.

5. Фондулук рынокко инвестициялайм.

Бир нече окуучудан эмне үчүн дал ошол ыкманы тандап алганын сураңыз. Алар бул ыкманы мындан ары да колдоно берүүнү пландап жатабы же жокпу? Эмне үчүн?

2 этап

2.1. Окуучуларга төмөнкү суроолорго жооп берүүсүн өтүнүңүз: “Адамга акчаны кантип топтош керектиги тууралуу ойлонуу гана жетиштүү болобу? Эмне үчүн топтогон акчаны андан ары эмне кылаары тууралуу ойлонуш керек?”

2.2. Окуучулар айткан пикирлерди Окуу китебиндеги § 9 параграфтагы маалымат менен салыштырып көрүүнү сунуштаңыз. Окуп жаткан маалда бул параграфта сөз болгон “инфляция”, “инвестициялоо”, “жигерсиз киреше” деген түшүнүктөрдүн маанисин кошо талкуулаңыз.

2.3. Окуучуларга төмөнкү суроолорго жооп издеп көрүүнү сунуштаңыз: негизи эле инвестиция-

лар эмне үчүн керек? Башкача айтканда, эмне үчүн өз акчаңды бир нерсеге салыш керек? Эмне үчүн жөн эле жаздыктын алдына же дагы бир жакка катып койсо, капчыкта сактаса болбойт?

Окуучулар төмөнкүдөй тыянакка келиши керек:

1) негизги маселе – акча колдо жүргөндө адамдар адатта аны оңой эле сарптап салышат жана акча топтогондон эч кандай натыйжа чыкпайт;

2) эгерде акчаны үйдө кармап, аны эч иштетпесе, анда жыл сайын ага мурдагыга караганда баасы боюнча 7-10% азыраак товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып аласыз. Мунун себеби – инфляция. Ар ким өз максаттарына жараша инвестициялардын тигил же бул ыкмасын (же аспабын) тандап алат. Мисалы, кимдир бирөө өз акчасын банкка берет жана банк ал акчаны экономикага инвестициялоо үчүн, анын ичинде компанияларга жана адамдарга пайыздарды кошуп насыя берүү үчүн колдонот. Компаниялар жана адамдар бул насыя каражаттарын бир нерсе сатып алуу же бизнести өнүктүрүү үчүн алышат. Айрымдар болсо өз акчасын тигил же бул компанияга инвестициялап, пайда алып турууну чечиши мүмкүн.

2.4. Окуучуларга Окуу китебиндеги “Эрболдун топтогон акчасына анализ” аттуу 8-таблица менен таанышып, андагы ой-пикирди окуп чыгууну сунуштаңыз. Окуучулар менен Эрболдун эсептөөлөрүн окуп чыгып, “депозит (салым)” түшүнүгүн чечмелеп бериңиз.

Депозит – бул белгилүү бир мөөнөткө (1, 3, 9, 12 айга жана андан узак убакытка) банкка акчанын кайсы бир суммасын жайгаштырганда колдонулган жана банк бул үчүн айрым бир пайызды сизге чегерип турган инвестициялык аспап. Окуучулардан салымдын кандай түрлөрүн биле турганын сурап көрүңүз. Мөөнөттөрүнө жараша салымдар “суратып алганга чейин” жана “мөөнөттүү” деп эки түргө бөлүнөөрү тууралуу маалымат менен окуучулардын жоопторун толуктаңыз.

1. **Суратып алганга чейин салымдар** – бул конкреттүү түрдө белгиленген мөөнөтү болбогон салымдар. Мындай учурда эсептен акчаны каалаган күнү чыгарып алса болот. Депозиттеги өз каражаттарын эркин колдонуу укугу үчүн аманатчы мындай салым боюнча төмөн пайыз алат – жылдык 0,1-1% тегерегинде;

2. **Мөөнөттүү салымдар** – бул банк белгилеген мезгилге салым, адатта 1 ай, 3 ай, жарым жыл, жыл жана андан узак убакыт болот. Акчаны сактоо үчүн белгиленген мөөнөт ичинде аманатчы депозиттен бардык каражаттарын толук чыгара албайт. Бирок бул үчүн аманатчы суратып алганга чейинки салымга караганда олуттуу киреше алып турат. Мөөнөттүү салымдар төмөнкүдөй болушу мүмкүн:

- **кыска мөөнөттүү** – үч айга чейин;
- **орто мөөнөттүү** – үч айдан тогуз айга чейин;
- **узак мөөнөттүү** – тогуз айдан жогору.

Узак мөөнөттүү салымдар боюнча кирешелүүлүк баарынан жогору болот. Себеби узак мөөнөткө салым ачуу банкка кандайдыр бир сумма узак мезгил ичинде анын колунда болот деген кепилдикти берет. Узак убакытка өзүн каражат менен камсыздоо максатында бул сумма үчүн банк аманатчыга жогорулатылган пайыздарды төлөп турууга даяр. Банкка салымдарды сомдон башка валютада дагы ачса болот. Валюталардын түрлөрүнө жараша салымдар үч категорияга бөлүнөт:

- **сомдук** – Кыргыз Республикасынын улуттук валютасында ачылган салымдар;
- **валюталык** – адатта доллар же евродо ачылат, бирок башка валютада да ачса болот;
- **мультивалюталык** – бир маалда бир нече валютада ачылат, ошону менен бирге депозитте валюталардын катышын алмаштырып туруу мүмкүнчүлүгү бар.

Салымдарды жарым-жартылай чыгарып алуу жана толуктап туруу мүмкүнчүлүгүнө жараша алар төмөнкүдөй категорияларга бөлүнөт:

- **толукталбаган салымдар** – мындай салымдарга каражат кошуп турганга болбойт жана салымдын мөөнөтү аяктаганга чейин алардан жарым-жартылай каражат чыгарып алганга болбойт, мындай салымдар боюнча кирешелүүлүк баарынан жогору болот;
- **толукталган салымдар** – мындай салымдардан жарым-жартылай акча чыгарууга болбойт, бирок толуктап турууга уруксат берилет;
- **жарым-жартылай чыгарып алуу мүмкүнчүлүгүн берген, толукталып турган салымдар** – бул акчаны толуктоого да, чыгарып алууга да мүмкүнчүлүк берген салымдар, мындай салымдар боюнча кирешелүүлүк баарынан аз болот.

Бул салымдардын баарын ар бирибиз жасай алабыз. Депозит боюнча кирешелүүлүк ал боюнча белгиленген жылдык пайыздык ставка боюнча аныкталат. Пайыздык ставка – бул аманатчы банкка өз акчасын салганы үчүн ала турган кирешени аныктаган ставка.

2.5. Окуучуларга Жумушчу дептердеги § 9 параграфтан №1 тапшырманы аткарууну сунуштаңыз.

2.6. Окуучулар менен Окуу китебиндеги финансылык көз карандысыздыкка жетүү формуласын талкуулаңыз. Анын эффективдүүлүгүн дагы да жакшылап көрсөтүү үчүн тема боюнча төмөнкү кошумча материалдан мисалдарды келтирсе болот.

Тема боюнча кошумча материал **ҮНӨМДҮҮЛҮК – БАЙЛАРДЫН ИЗГИЛИГИ¹**

Миллиардер жана дүйнөдөгү абдан кадырлуу фондулук менеджерлердин бири сэр Джон Темплтон 19 жашында эле ай сайын кирешесинен 50% чогултуп турууну чечкен. Ал айрым айларда өтө оор болгонун, өзгөчө киреше төмөн айда кыйналганын айтат. Бүгүн ал төмөн айлык акыдан кирешенин жарымын бөлүп коюу мүмкүн болгону чечүүчү учур болгон деп эсептейт.

Уоррен Баффетт – АКШда эң бай адамдардын бири. 1993-жылы эле “Форбс” журналы анын байлыгын 17 млрд. долларга баалаган. Мынча байлыкты ал кантип топтой алды? Анын сыры: үнөмдөө жана акча салуу. Дагы бир жолу үнөмдөө жана акча салуу. Баффетт бала кезинде гезит сатчу жана дайыма үнөмдөчү. Ар бир долларын бөлүп койчу. Өзүнө эч нерсе сатып алган эмес, себеби каалашынча сарптай ала турган акчасын эч качан көргөн эмес. Ал келечекте чоң байлыкка айлана турган акчаны дайыма элестетчү. Ал өзүнө машине сатып алган эмес. Машина 10 миң доллар болгон үчүн эмес. Ал бул 10 миң доллар 20 миң долларга айлана турган сумма үчүн машине алган эмес. Балким бул өтө эле зериктирме деп ойлошуңуз мүмкүн. Бирок силер билесиңер да: бир нерсе зериктирме же көңүл ачуучу болобу – бул сиздин ынанымдарыңыз. Кандай болгон учурда да эгерде сиз 40 жыл мурда бул 10 миң долларды Уорен Баффеттке инвестицияласаңыз, бүгүн зериктирбеген 80 млн. долларга ээ болмоксуз.

А сиз Вернер фон Сименс, Роберт Бош, Фердинанд Порте, Готлиб Даймлер, Адам Опель, Карл Бенц, Фриц Хенкель, Хайнц Никсдорф, Иоганн Якобс, Генрих Нестле, Рудольф Карштад, Йозеф Неккерман, Райнхард Маннесман, Фридрих Крупп, бир туугандар Альди өңдүү адамдарды эмне байланыштырып тураарын билесизби? Алар тапканга караганда азыраак сарпташкан жана акчаны терең ойлонуп инвестициялашкан. Албетте үнөмдүүлүк гана бул байлыкты пайда кылып жиберген жок, бирок бул негизги өбөлгө болгон, ал эми мунсуз байып кетүүгө мүмкүн эмес.

3 этап

Талкуу үчүн суроолор: И.Ильф жана Е.Петровдун “Алтын музоо” чыгармасында улуу комбинатор Остап Бендер “Мен финансист эмесмин, мен эркин сүрөтчү жана көңүлкөш философмун” деп айткан. Кандай деп ойлойсуңар, улуу комбинатордун финансылык ишке мамилеси кандай болгон?

Үй тапшырма

Окуу китеби, § 9, №7 өз алдынча иш, Жумушчу дептер, § 9, окуучунун тандоосуна жараша тапшырма.

§ 10. Инвестициялоонун аспаптары

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар баалуу кагаздардын түрлөрүн жана алардын айырмалуу белгилерин атай алышат.

¹ Толугураак маалымат алуу үчүн: Бодо Шефер. Финансылык көз карандысыздыкка жол. Жети жылда биринчи миллион. Сайтка шилтеме: <http://www.christusimperat.org/bibl/bodo1.pdf>

2. Окуучулар акциялар менен облигациялардын артыкчылыктары менен кемчиликтерин аныктай алышат.
3. Окуучулар акцияларды жана облигацияларды сатып алууда ыктымал кирешелүүлүгүн эсептеп чыгууга жөндөмдүү болушат.
4. Окуучулар текст менен иштөөнүн интерактивдүү көндүмдөрүн көрсөтө алышат.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, флипчарт, ак маркер же боор менен жазылчу такта, маркерлер же боор, скотч, Окуу китеби, § 10; Жумушчу дептер.

Убактысы: 60 мүнөт.

Сабактын планы

1 этап

1.1. **1-вариант.** Окуучулар менен саламдашыңыз. Алардан баалуу кагаздар тууралуу эмнелерди билээрин, акциялар, облигациялар, мамлекеттик баалуу кагаздар тууралуу эмнелер белгилүү болгонун сураңыз. Алар финансылык жана фодунулук рыноктор ортосундагы айырманы кандай түшүнө турганын сураңыз. Окуучулардын жоопторун угуңуз.

2-вариант. Классты чакан топторго бөлүп, алдыга коюлган суроолорду чогуу талкуулап алууну сунуштаңыз (1-вариантты караңыз). Талкууга 3-4 мүнөт бөлүңүз. Тапшырманы биринчи болуп аткарган топтордун бирине иши менен тааныштырууну сунуштаңыз. Калган топтор өз жоопторун биринчи топтуку менен толуктай алышат. Толуктоолор айтылган материалды кайталабашы керектигине көз салыңыз.

1.2. Окуу китебинин § 10 параграфындагы материалдарды колдонуу менен жасалган иштердин жыйынтыктарын чыгарыңыз.

1. Эгерде депозит боюнча төмөн пайыз купулуңузга толбой жатса, баалуу кагаздарды сатып алуу аркылуу фондулук рынокто инвестициялар мүмкүн.

2. Баалуу кагаздар дегенде акцияларды жана облигацияларды түшүнүш керек. Бирок кесипкөй адистер колдонгон андан да татаал финансылык аспаптар бар.

3. **Облигация** – бул карызга баалуу кагаз бар, башкача айтканда, компаниянын инвесторлорго карызды кайтаруу милдеттенмеси. Себеби облигацияларды сатып алуу менен, адам бул компаниянын инвестору болуп калат жана маңызынан алып караганда белгилүү бир убакытка ага карызга акча берет.

4. **Акция** – бул акционердик коомдор чыгарган үлүштүк баалуу кагаз.

5. Кыргызстанда баалуу кагаздар узак мөөнөттүү салым болуп эсептелинет. Ошондуктан акцияларга инвестициялоодон пайданы 2-3 жылдан кийин гана аласыз. Болгондо да киреше 100% түзүшү мүмкүн. Анткен менен акцияларга инвестициялоо менен сиз бир нерсени түшүнүшүңүз керек: баалуу кагаздардын баасы өсүшү да, түшүп кетиши да мүмкүн. Дал ошондуктан акциялар тобокелдик деңгээли жогору салымдарга кирет.

2 этап

2.1. Окуучуларга Окуу китебиндеги § 10 параграфтан “Манас” ачык акционердик коомунун (ААК) акциялары менен мисалды карап көрүүнү сунуштаңыз. Акчаны акцияга салуунун плюс жана минусарын талкуулаңыз. Диалог үчүн тема боюнча төмөндөгү кошумча материалды пайдаланса болот.

Тема боюнча кошумча материал

АКЧАНЫ АКЦИЯЛАРГА САЛУУ

Акчаны акцияларга салуу – бир топ тобокелдүү иш. Муну эстен чыгарбастан акцияларга акыркы акчаны инвестициялабаш керек. Акцияларга эркин каражатты гана салыш керек.

Биринчи эшелондун акциялар – бул аты белгилүү жана жогорку кирешелүүлүгү бар болгон өзгөчө туруктуу компаниялардын акциялары. Алар боюнча дивиденддер сөзсүз төлөнүп

берилет жана компаниянын ишинин жыйынтыктары буга таасирин тийгизбейт. IBM, Ford, Microsoft, Coca-Cola, Google, “Ростелеком” ААК (RTKM), “Газпром” (GAZP), “Дастан” ТНК, “Кыргызнефтегаз” ААК, “Түндүкэлектр” ААК, “Кыргызтелеком”, “Манас Эл аралык аэропорту” ААК ж.б. өңдүү гигант компаниялардын акциялары “көк фишкалар” деп аталгандардын ачык мисалдары болуп саналат.

Экинчи эшелондун акциялары – бул анча белгилүү эмес жана мынчалык ишенимдүү болбогон компаниялардын акциялары, алардын акцияларына баанын өсүшү адатта жылына 20% ашык болот.

Үчүнчү эшелондун акциялары – бул көпчүлүккө белгилүү болбогон компаниялардын акциялары, алардын финансылык туруктуулугун жана өнүгүү перспективаларын баалоо кыйын. Мындай компаниялар күтүүсүз жерден пайдалуу болуп, акция ээлерине жылдык 50% киреше алып келиши да мүмкүн же бир заматта банкрот болуп калышы ыктымал. Мындай учурда акционерлер өз акчасын жоготуп алышат.

Акциялардын жогоруда саналган варианттарынын ар бири кадимки да, артыкчылыктуу* да болушу мүмкүн. Айырмасы: кадимки акциялар анын ээсине акционерлердин чогулуштарында добуш берүү укугун ыйгарат. Ал эми артыкчылыктуу акциялар – эгерде компания пайда тапса, анда акциянын ээси ошол пайданын белгилүү бир үлүшүн артыкчылыктуу алып турууга укугу бар. Кадимки акцияларды сатып алгандарга дивиденддер (пайдадан үлүштү төлөп берүү) артыкчылыктуу акциялардын ээлерине дивиденддер төлөнгөндөн кийин гана төлөнө баштайт.

Ошентип, акцияларга инвестициялардан киреше эки бөлүктөн түзүлөт:

- 1) **акцияга болгон баанын айырмасынан** – акцияны чыгарган компанияга байланыштуу белгисиздик канчалык жогору болсо, ошончолук тобокелдик жана анын акциясына болгон баанын ыктымал өсүшү да ошончолук чоң болот;
- 2) **дивиденддик төлөп берүүлөр түрүндө киреше** – артыкчылыктуу акциялар боюнча дивиденддер (үлүштүк киреше) кадимки акцияларга караганда биринчи кезекте төлөнүп берилет (мындай акциялардын ээлери алган артыкчылыктар мына ушунда).

2.2. Окуучуларга Окуу китебиндеги 10-көнүгүүнү нускамага ылайык өз алдынча аткарууну сунуштаңыз. Иштин жыйынтыктарын жалпы топто талкуулаңыз.

2.3. Окуу китебинин § 10 параграфындагы “Биринчи металл базасы” компаниясынын облигацияларына байланышкан мисалды окуучулар менен кошо талкуулаңыз. Окуучулар “акция” менен “облигация” түшүнүктөрүнүн ортосундагы айырманы түшүнгөнүн текшериниз.

2.4. Окуучуларга Окуу китебиндеги 11-көнүгүүнү нускамага ылайык өз алдынча аткарууну сунуштаңыз. Иштин жыйынтыктарын жалпы топто талкуулаңыз.

Аткарылган иштин жыйынтыктарын чыгарып, облигацияга баа убакыт өткөн сайын өзгөрүп тураарын белгилеңиз. Ошондуктан облигациянын баасы өсүп, андан соң аны сатып жиберсе болот деген үмүт менен алса болот. Облигациялардын ээлеринен аны кийин сатып алганга караганда компания өзү арзаныраак саткан облигациялар бар. Мындай облигациялар **дисконттук** (discount – арзандатуу) деп аталат. Мезгилдүү төлөөлөр түрүндө облигациялар боюнча киреше бар – **купондор** деп аталат. Алардын даталары алдын ала белгиленген, көлөмү жылдан жылга өзгөрүп турушу мүмкүн, туруктуу да болушу ыктымал. Бардык эле облигацияларда купондор болбой турганына окуучулардын көңүлүн буруңуз. Эң эле ишенимдүү облигациялар – бул мамлекеттик облигациялар. Бирок алардан түшкөн пайда да азыраак болот. Инвестициялар үчүн эң эле жагымдуу болуп түрдүү компаниялар чыгарган корпоративдик облигациялар эсептелинет. Болгондо да алдыңкы компаниялардын облигациялары туруктуулугу боюнча мамлекеттик облигациялардан кем калышпайт.

2.5. Өткөн сабакта окуучулар банктык салымдар менен таанышкан эле. Эми болсо аларда бул маселе боюнча билимин дагы да тереңдетип алуу мүмкүнчүлүгү бар. Себеби алар биздин өлкөдө өз салымдарды дагы кайда инвестицияласа болоорун биле алышат. Окуучуларды үч топко бөлүп, § 10 параграфтагы төмөнкү бөлүмдөрдүн бирин окуп чыгууну сунуштаңыз: “Мамлекеттик баалуу кагаздарга инвестициялоо”, “Кыймылсыз мүлккө инвестициялоо” жана “Баалуу металлдарга инвестициялоо”. Мында “Маркировка менен окуу” аттуу сынчыл ой жүгүртүү методикасы колдонулуш керек.

“Маркировка менен окуу” методикасы

Текстти окуп жатып окуучулар аларга 1) белгилүү болгон, 2) белгисиз болгон, 3) кызыктуу жана пайдалуу болгон, 4) суроолорду пайда кылган маалыматты калем менен белгилеп коюшу керек.

Бул ишке он мүнөт бөлүп, андан соң суроолорго жооп берип, топтордун даярдаган баяндамасын угуңуз.

2.6. Окуучуларга бардык инвестициялоо тобокелдик менен коштолгонун түшүндүрүп бериңиз. Алар менен Окуу китебинин § 10 параграфындагы “Инвестициялардын түрлөрү жана алардын мүнөздөмөлөрү” аттуу 9-таблицаны талкуулаңыз. Эч качан инвестициялоонун бир гана аспабын колдонбош керектигине көңүлүн буруңуз.

2.7. Эгерде дагы убакыт калса, окуучуларга Окуу китебинин § 10 параграфынын этегиндеги өз алдынча ишти аткарууну сунуштаңыз. Ал “1 миллион сомду кайда жана кантип инвестициялайт элеңиз?” деп аталат.

3 этап

Талкуу үчүн суроолор: Сиздин үй-бүлөңүз үчүн инвестициялоонун кайсы түрлөрү өзгөчө алгылыктуу? Эмне үчүн? Эмне үчүн адамдар өз акчасын инвестициялагысы келбейт?

Үй тапшырмасы

Окуу китеби, § 10. Жумушчу дептер, § 10. №1, 2 тесттер.

8- тестке жооптор: 1 «а», «г», 2 «а», «в», 3 «г», 4 «а». 9- тестке жооптор: 1 «а», «г», 2 «а», «б», 3 «а», «б», 4 «б».

6-тема. Өз финансыңызды кантип бекемдей аласыз?

§ 11. Насыя

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар насыя деген эмне экенин түшүндүрүп, анын түрлөрү менен максаттарын, насыялоо ишинин принциптерин атап бере алышат.
2. Окуучулар насыялоонун плюстарын жана минустарын атап берип, насыялоодо пайда болчу тобокелдиктерди түшүндүрүп бере алышат.
3. Окуучулар кайра кайтарып берүү үчүн насыяны кантип туура жол-жоболоштуруш керектиги тууралуу алынган билимдин негизинде өзүнүн насыяга карата мамилесин билдире алышат.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, флипчарт, ак маркер же боор менен жазылчу такта, маркерлер же боор, скотч, Окуу китеби, § 11; Жумушчу дептер.

Убактысы: 60 мүнөт.

Сабактын планы

1 этап

1.1. Окуучулар менен саламдашып, китептеги каармандар София менен Азамат туш болгон кырдаалды талкуулаңыз.

– София, сен бүгүн демейдегиден башкача болуп турасың. Эмне болду?
– Ой, Азамат, үйдө бир маселе пайда болду. Бир нече күндөн бери ата-энем кечкисин отуруп алып бир эле маселени талкуулап жатышат – жаңы машине сатып алууга насыя алыш керекпи же жокпу? Алар абдан катуу талашып-тартышып жатышат. Атам насыя алалы десе, апам адаттагыдай эле тынчсызданып, коркуп жатат.

– Эмнеден коркуп жатат?

– Апам бул насыяны алсак талаада калабыз деп коркуп жатат. Азамат, түшүнөсүңбү, бизге жаңы машине абдан керек, ал эми аны сатып алганга акча жок. Насыя алгандан да коркуп жатабыз, анткени карыздын сазына түшүп калбасак эле болду!

– Ооба, София, ар бир адамдын жашоосунда акча өтө чукул керек болгон учурлар болот. Мен ата-энеңе кантип жардам бериш керектигин билем. Бул үчүн насыя деген эмне экенин түшүнүп алышыбыз керек – бул дал ушул силердин үй-бүлөңөр үчүн жакшыбы же жаманбы? Мына ошондон кийин гана ата-энеңе туура кеңеш бере аласың.

Каармандардын диалогун талкуулап жаткан маалда окуучуларга насыяга байланыштуу билген окуялары менен бөлүшүүнү сунуштаңыз.

1.2. Окуучулар менен “карыз” түшүнүгүнүн маанисин талкуулап алыңыз. Карыз – бул макулдашылган убакытка айрым бир шарттар менен (кайтарып берүү/кайтарбоо, пайыздары менен/пайызсыз, күрөөгө/күрөөсү жок) зарыл болгон сумманы кимдир бирөөдөн карызга алуу. Адатта бир нерсени сатып алганга акча жетпей жатканда карызга алышат. Окуучулардан адатта адамдар эмне үчүн карызга алаарын сураңыз. Окуучулардын жоопторун угуп чыгып, аларды тактага жазып коюңуз.

Эрежеге ылайык, адамдар төмөнкүлөрдөн карызга алышат:

- 1) ата-энесинен, башка туугандардан;
- 2) достордон, тааныштардан;
- 3) банктан (анда бул “насыя алуу” деп аталат);
- 4) башка уюмдан.

Үчүнчү пунктка кененирээк токтолуп, “насыя” түшүнүгүнө аныктама бериңиз (Окуу китебинин § 11 параграфын караңыз). Андан соң “адатта кандай шарттар менен карызга алышат?” деп сураңыз. Окуучулардын жоопторун угуп чыгып, алардын жоопторун төмөндөгү маалымат менен толуктаңыз.

Тема боюнча кошумча материал **КАРЫЗГА БЕРҮҮНҮН ШАРТТАРЫ**

Кимден акча карызга алсаңыз, ошол акчаны кайтаруунун шарттары да болушу мүмкүн. Мындай учурларда сиз кайсы бир убакыт ичинде карызды кайтарышыңыз керек. Бирок акчаны кайтарымсыз шарттарда да алса болот, мисалы, ал акчаны сизге белекке берди дейли.

Төлөө шарттары да болот. Мисалы, сизге карызга 1000 сом берип, кайра эле 1000 сомду кайтарууну суранышат – бул демек сизге акчаны карызга үстөк пайызы жок беришти. Ошондой эле карызга 1000 сом берип, бирок сиз 1200 сом кайтарасыз. Мындай учурда 200 сом акчаны бергени үчүн акы болот – бул демек сизге акчаны карызга үстөк пайызы менен берди дегенди билдирет.

Карызды төлөөнүн шарттары да болушу мүмкүн. Мисалы, сиз карызды алдын ала макулдашылган мөөнөттүн аягында толугу менен кайтарасыз же ай сайын кандайдыр бир сумманы төлөп турасыз. Адатта банктан насыя алганда ушундай болот.

Банктык насыялар насыяны алган максаты боюнча да айырмаланат. Мындай белгилери боюнча насыялар максаттуу (мисалы, машине, үй сатып алууга) жана акча түрдүү муктаждыктарга талап кылынган учурда максатсыз деп бөлүнөт. Кыргызстанда насыянын көптөгөн түрлөрү бар. Бирок эң эле өзгөчө талап кылынгандары: ипотекалык насыя, автонасыя, керектөөчү насыя жана бизнесте өнүктүрүүгө насыя.

Окуучулардан Кыргызстанда эң талап кылынган кандай насыялар бар болгонун сураңыз. Жоопторду угуп чыгып, Окуу китебинин § 11 параграфын ачып, жооптор канчалык туура болгонун текшерип.

2 этап

2.1. Окуучуларга Кыргызстанда эң көп талап кылынган насыянын төрт түрү менен кененирээк таанышып чыгууну сунуштаңыз. Аны Окуу китебиндеги § 11 параграфтан таба аласыз. Эгерде бул ишти чакан топтордо жүргүзсө, окуу тезирээк өтүшү мүмкүн.

2.2. Ошол эле чакан топторго Жумушчу дептердеги § 11 параграфтагы №1 тапшырманы аткарыңыз. Жасалган иштин жыйынтыктарын класс менен чогуу талкуулаңыз. Жашоодон алынган мисалдарды келтирүү менен негиздүү жоопторду колдонуз.

2.3. София менен Азаматтын диалогуна кайтып келиңиз. Эмне үчүн Софиянын ата-энесинде насыяга машине сатып алуу маселесине байланыштуу талаш-тартыш пайда болду деп ойлойсуз? Окуу китебинде сүрөттөлгөн “Тескерисинче насыя” схемасы менен таанышып чыгууну сунуштаңыз. Кандай учурларда ал чечим кабыл алууга жардам берет? Бул схема тиричилик техникасы же электроника өңдүү товарларды сатып алуу үчүн жакшы. Бирок жашоодо банктан насыя алыш керек болгондой ар кандай кырдаалдар жаралат. Мындай кырдаалды ата-эненин жардамы менен алмаштыруу, достордон же туугандардан карыз алуу аркылуу чечүүгө болбойт. Бирок жакын адамдардан айырмаланып, банк сизди тааныбайт. Ошондуктан сизге негизи эле насыяга акча бериш керекпи, берсе шарттары кандай болушу керектигин билиши керек. **Банк зайымчы** (насыя алган адам) катары сиз тууралуу маалыматка ээ болушу керек: буга чейинки насыяларды убагында кайтаргансызбы? Төлөмдү кечиктирген эмес белеңиз? Эгерде бул жагынан алганда баары жайында болсо, анда банк сизди ишенимдүү зайымчы деп таап, балким пайдалуу шарттар менен насыя бериши ыктымал. Башкача айтканда, банк адамга насыя бериши үчүн ал өзүнүн **насыя тарыхына** кам көрүшү керек. Өзүңүздүн насыя тарыхыңызды бери дегенде жылына бир жолу текшерип турушуңуз керек. Себеби банктар көптөгөн адамдар менен иш алып баргандыктан ар кандай насыя тарыхында ката пайда болуш керек. Өз насыя тарыхыңыз тууралуу банкка суроо-талапты жылына бир жолу акысыз берип турса керек. Окуучуларга Жумушчу дептердин § 11 параграфындагы №2 тапшырманы жуп-жуп болуп аткарууну сунуштаңыз. Тапшырманы аткаргандан кийин бир нече окуучунун жоопторун угуп көрүңүз.

2.4. Төмөнкү тапшырманы аткаруу үчүн классты 4-5 адамдан чакан топторго бөлүңүз: насыяны туура алуунун эрежелерин иштеп чыгыңыз. Презентацияны “Галереяга сапар” форматында өткөрсө болот. Ар бир топтун ишинин жыйынтыктары өзүнчө барактарга жазылып, дубалга илинет жана окуучулар алар менен өз алдынча таанышып чыгышат. Окуучулар Жумушчу дептерге насыяны жол-жоболоштурууда баалуу кеңештерди жана жүрүм-турум эрежелерин белгилеп коюшат. Бул маалда мугалим топтордун иштери менен таанышып чыгып, дептерге кийин колдонулушу мүмкүн болгон атайын белгилерди жасайт. Бул жазууларга таянуу менен, мугалим окуучулар иштеп чыккан эрежелерди системага салат. Натыйжада “Насыяны кантип туура алыш керек?” деген колдонмо даяр болот.

Насыяны кантип туура алыш керек?

1-эреже. Насыя боюнча кандай сумманы төлөй алаарыңызды аныктап алыңыз.

2-эреже. Резервдик фондуңуз бар болгонун текшерип алыңыз (резервдик фонд – бул топтолгон акча, адатта үйдө накталай акча түрүндө сакталган же банкка салынган 3-6 айдын чыгашасы көлөмүндө болот).

3-эреже. Насыянын түрүн туура тандап алыңыз.

4-эреже. Баштапкы төгүмгө акча чогултуңуз.

5-эреже. Насыянын суммасын туура аныктап алыңыз (Жумушчу дептердин § 11 параграфындагы белгиси менен таблица-мисалды караңыз). Насыя боюнча сумма канчалык көп болсо, ай сайын төлөнчү төлөм жана ашык төлөм да ошончолук көп болот. Ошондуктан насыяны запас менен эмес, керек болгон көлөмдө алыш керек.

6-эреже. Насыяны тындыруу мөөнөтүн туура тандап алыңыз. Насыяны тындыруу мөөнөтү канчалык көп болсо, ай сайын төлөнчү төлөм да ошончолук аз болот. Бирок башка да мыйзам ченемдүүлүк бар: мөөнөт канчалык узак болсо, ал боюнча ашык акча да ошончолук көбүрөөк болот.

7-эреже. Насыянын валютасын туура тандаңыз.

8-эреже. Өмүрүңүздү камсыздандырып алышыңыз керек. Насыя боюнча төлөбөй койгон жана мөөнөтүнөн кечиктирип төлөгөн учурлардын 50% зайымчынын ден соолугу начарлап кеткенине байланыштуу болот. Ошондуктан эгерде насыя алууну чечсеңиз, анда өмүрдү жана ден соолукту камсыздандыруу программасын жол-жоболоштуруп коюш керек. Камсыздандырууну ала турган насыянын суммасына барабар кылса болот. Бул ден соолугуңузга байланыштуу көйгөй жаралган учурда сизди коргогондон тышкары, насыя боюнча пайыздык ставканы азайтууга да жардам берет.

3 этап

1-вариант. Талкуу үчүн суроолор: насыялоонун кандай плюстары жана минустары бар? Кандай учурларда насыя албаш керек? Жакшы насыя тарыхына ээ болуу үчүн кайсы эрежелерди сакташ керек?

2-вариант. “Консультанттар жана кардар: финансылык чечимди тандап алуу” ишкердик оюну¹. Сизге төмөнкүлөр керек болот:

- алып баруучу, алып баруучунун жардамчысы (ар бир 10 оюнчуга бир жардамчы);
- төрт адамдан турган катышуучулардын топтору, катышуучулардын бланктары (төм. караңыз).

Катышуучулардын бланкы

Ролу/Аты-жөнү	Объективдүүлүк (максимум 5 балл)	Квалификациясы (максимум 5 балл)
Банктагы насыя консультанты _____		
Эсептер жана салымдар боюнча банктын консультанты _____		
Башкаруучу компаниянын консультанты (ҮСИФ ²) _____		
Келечектеги машине ээси _____		
Жалпы баллдар:		

Оюндун убактысы – 10 мүнөт.

Оюндун сүрөттөлүшү

Оюндун башында даяр бланктар оюндун катышуучуларына таратылат. Бланкта катышуучу өзүнүн фамилиясын, атын жана атасынын ысымын жазат жана бланкты өзүндө калтырат. Бардык катышуучулар төрт адамдан турган топторго бөлүштүрүлөт. Топто катышуучулар өз ичинде ролдорду бөлүштүрөт:

- биринчи оюнчу – банктын насыя консультанты, ал банктын кардарларына насыя берүүгө кызыкдар;
- экинчи оюнчу – банктын эсептер жана салымдар боюнча консультанты, ал жарандардын акчасын депозиттик эсепке тартууга кызыкдар;
- үчүнчү оюнчу – башкаруучу компаниянын консультанты, ал ҮСИФга инвестициялоого үгүттөйт;
- төртүнчү оюнчу – банктын кардары, ал кайсы машинени сатып алыш керектигин чечет (машина 500 миң сом турат, ошол эле маалда 250 миң сому бар).

Ар бир консультанттын тапшырмасы – болочок машине ээсин дал ушул продуктту (насыя, депозит же ҮСИФ) сатып алууга ынандыруу, алар өз продуктусунун артыкчылыктары жана калган экөөнүн кемчиликтери тууралуу айтып беришет. Натыйжада кардар машинени сатып алуу үчүн кайсы продуктту колдоноорун чечет. Ал бир эмес, эки же бардык үч продуктту тандап алса болот же башка бир чечимди кабыл алышы мүмкүн. Ал тактоочу суроолорду бере алат жана бериши мүмкүн.

Оюндун соңунда алып баруучу өз бланктарын кардарга берүүнү өтүнөт. Кардар консультанттарга беш баллдык шкала боюнча баа коюп, алардын объективдүүлүгүн жана квалификациясын баалайт. Кардар өз бланкын консультанттарга берет, аларда да анын объективдүүлүгүн жана квалификациясын баалашат. Мыкты оюнчуну да аныктаса болот.

Үй тапшырма

Окуу китеби, § 11, 9-өз алдынча иш. Жумушчу дептер, § 11, 5-тапшырма, 1, 2-тесттер.

11-тесттин жооптору: 1 «а», «б», «в», 2 «а», «б», 3 «в», «г», 4 «в». 12-тесттин жооптору: 1 «б», «в», «г», 2 «а», 3 «б», 4 «в», «г».

¹ Сайтка шилтеме: Economicus.ru, “Оюндар” бөлүмү

² ҮСИФ – үлүштөш салымдык инвестициялык фонд.

§ 12. Камсыздандыруу

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар тобокелдик, камсыздандыруу, камсыздандыруунун шарттары деген эмне экенин түшүндүрүп бере алышат.
2. Окуучулар камсыздандыруунун милдеттүү жана каалаган түрлөрүн аныктай алышат.
3. Окуучулар камсыздандыруу рыногунун катышуучуларын аныктай алышат.
4. Окуучулар өз ден соолугун жана пенсиясын камсыздандырууну пландай алышат.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, флипчарт, ак маркер же боор менен жазылчу такта, маркерлер же боор, скотч, Окуу китеби, § 12; Жумушчу дептер.

Убактысы: 60 мүнөт.

Сабактын планы

1 этап

Окуучулар менен саламдашып, сабакты каармандарыбыз София менен Азамат туш болгон кырдаалды талкуулоодон баштаңыз.

– Азамат, бүгүн сен бир нерсеге тынчсыздангандай эле болуп турасың. Сага жардам бере аламбы?

– Айта албайм, София. Менде эмес, досумда маселе жаралды. Анын үй-бүлөсүндө төрт адам бар: атасы, апасы, өзү жана карындашы. Алардын үйү жок (батирди ижарага алышат), үй-бүлө чогулткан акча болгону 35 миң сом экен. Үй-бүлөнүн бир айда тапкан кирешеси 34 миң сом, ал эми эки насыя боюнча төлөмдөрдү кошкондо чыгаша 26 миң сом болот. Эми болсо атасы иштеген жумушта кыскартуу болуп, ал ишсиз калганы турат. Бирок өз каалоосу менен жумуштан кетип жатканы тууралуу арыз жазып берүүнү суранышыптыр, б.а., мындай арызды жазса акчалай кенемте (компенсация) төлөп беришпейт экен. Суроо мындай: атасы жаңы жумуш тапканча үй-бүлө кантип күн көрөт жана насыяларды кантип төлөп турат?

– Ооба, мен да ушундай окуялар тууралуу угуп жүрөм. Досуңдун абалы оор экен. Азыр эмнени ойлоп жатам, билесиңби? Жашоодо биз туш болгон көптөгөн тобокелдиктердин бири реалдуу болгондо көпчүлүк адамдардын финансылык бакубатчылыгы коркунучта калат. Мындай кырдаалда эң эле рационалдуу вариант – түрдүү финансылык аспаптарды колдонуу. Бул аспаптар түрдүү тобокелдиктердин кесепеттерин жок кылып же азайта алат.

Окуучуларга күнүмдүк турмушта ар бирибизди ар кандай жагымсыз окуялар, б.а., биз күтпөгөн окуялар тороп турганын айтыңыз. Окуучулардан “тобокелдик” деген сөздүн маанисин кандай түшүнөөрүн сураңыз.

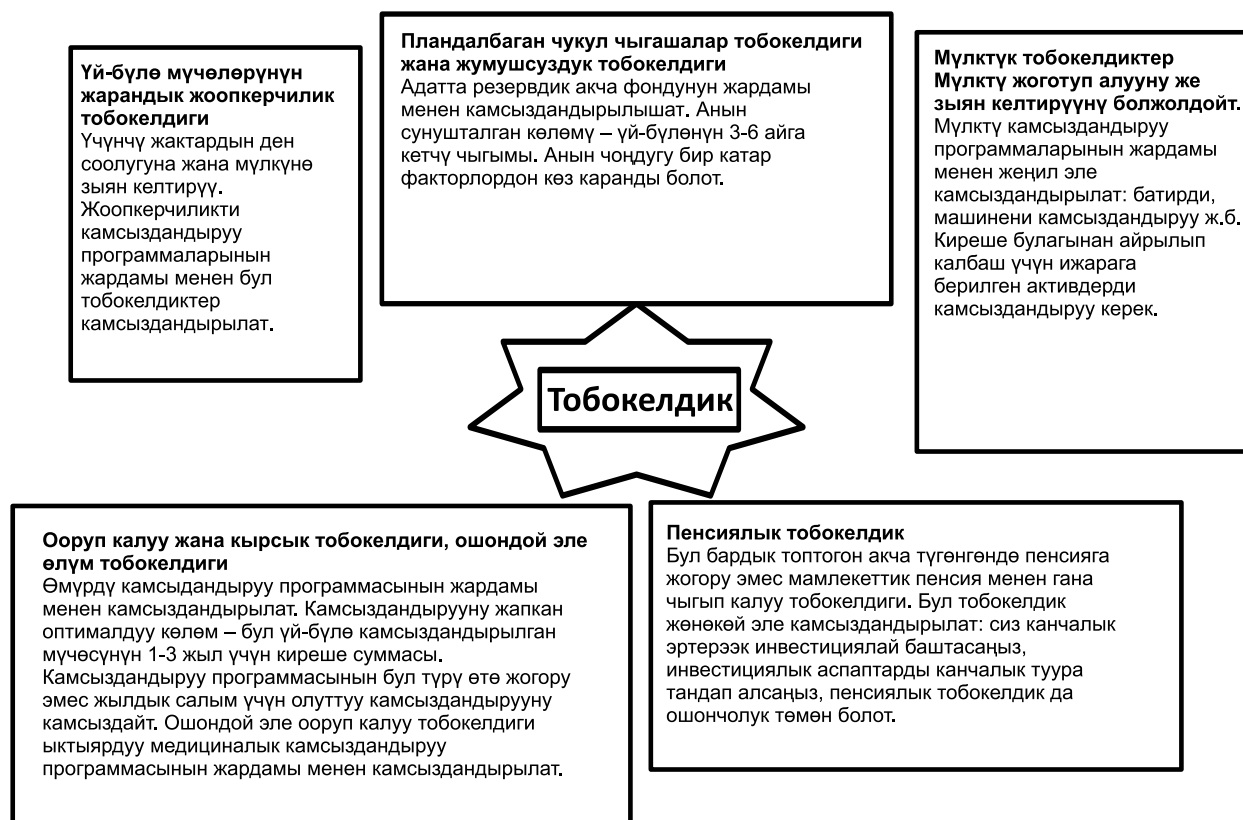
Тобокелдик – бул болушу мүмкүн окуя жана натыйжасында жоготуулар, ири күтүлбөгөн чыгымдар, мүлктү жоготуп алуу же бузуп алуу ж.б. өңдүү терс кесепеттерди жараткан окуя.

Жагымсыз окуялардан коргонуу үчүн камсыздандыруу өңдүү финансылык каражат ойлоп табылган. Окуу китебинин §12 параграфында келтирилген маалыматты колдонуу менен бул терминди талкуулаңыз.

2 этап

2.1. Адамдар “финансылык тобокелдик” деген сөздү укканда адамда ири компаниялар менен гана байланыштуу, кадимки жаранга эч тиешеси жок болгон бир нерсе катары кабылдашат. Бирок бул мындай эмес. Тобокелдик үй-бүлө деңгээлинде да болот. Болгондо да алардын кесепеттери үй-бүлөнүн финансылык кырдаалы жана пландап койгон финансылык максаттарына жетүү үчүн өтө кооптуу болушу мүмкүн. Мисалы, эгерде үй-бүлө негизинен үйдү ижарага бергенден түшкөн киреше-

ге жашаса, анда кырсык болушу мүмкүн: үстүдө жашаган кошуна суу каптатып жиберши мүмкүн. Кайсы бир учурга чейин үй-бүлө кирешесинен айрылат жана атүгүл батирдин ремонту үчүн жана кайрадан ижарага бергенге чейин күнүмдүк тиричилик үчүн бир жерден акча табууга мажбур болот. Үй-бүлө мүчөлөрүнүн бири убактылуу кошумча иш таба алабы – бул белгисиз, жана келечекке топ-топ койгон акча болбосо, анда үй-бүлөнүн абалы оор болот. Ошондуктан тобокелдиктердин кандай топтору бар болгонун билиш керек. Окуучуларды ошолор менен тааныштырып чыгыңыз (5-схеманы караңыз).

5-схема. Тобокелдиктер кандай болот

Пенсиялык тобокелдикти жаш кезде камсыздандырып, өзүнө туура келген инвестициялык аспаптарга эркин акчанын бир бөлүгүн үзгүлтүксүз салып туруш керектигине окуучулардын көңүлүн буруңуз. Жаштык кезде ар бир адамда пенсияга чейин 20-30 жылы болот. Бул акциялар өңдүү тобокелдиги азыраак, бирок дагы да кирешелүү аспаптарды колдонуу үчүн абдан жакшы мөөнөт.

2.2. Окуучуларга Жумушчу дептердин § 12 параграфындагы №1 тапшырманы аткарууну сунуштаңыз. Аны аткарууга 5-7 мүнөт бөлүп, балдар тапшырманы аткарып бүткөндөн кийин бир нече окуучунун жоопторун угуп чыгыңыз.

2.3. Классты үч топко бөлүңүз. Жуп-жуп болуп иштесе болот, бирок жалпы тапшырманы баары алат. Окуучуларга Жумушчу дептердин § 12 параграфындагы №2 тапшырманы аткарууну сунуштаңыз. Ар бир топ бир гана кырдаалды карап чыгышы керек жана үй-бүлө туш болушу ыктымал бардык мүмкүн болгон коркунучтарды санап бериши керек. Ошондой эле өз кырдаалыңызга жараша камсыздандыруу предметинин варианттарын сунуштаңыз. Бул жумушка он мүнөт жана презентациялар үчүн эки мүнөт бөлүңүз. Окуучуларга кошумча материал менен карточкаларды берсе болот (төм. караңыз).

1-карточка

Саламаттыкты камсыздандыруу

Саламаттыкты камсыздандыруу медициналык чыгымдарды төлөөнү жеңилдетүү үчүн керек.

Камсыздандыруу төгүмү – бул саламаттыкты камсыздандыруу үчүн сиз төлөгөн акча. Адатта камсыздандыруу төгүмдөрүн ай сайын төлөп туруш керек.

Франшиза (камсыздандырылбаган минимум) – бул сиз камсыздандыруу компаниясына төлөгөн жана ал кармап калган акча.

Кошумча төлөм – дарыгерге барган сайын жасап турган чакан төлөм.

Адатта жаштар оору тууралуу ойлонушпайт. Бирок жаш өткөн сайын чың ден соолукту кармоо адам үчүн олуттуу көйгөйгө айланат, ал эми бул үчүн сапаттуу медициналык жардам зарыл. Ден соолукту камсыздандыруу – социалдык пакеттин өтө маанилүү бөлүгү жана сиздин жумуш берүүчүңүз сунуштаган камсыздандыруу программаларынын ичинен эң алгылыктуусун тандап алышыңыз керек. Акыркы жылдары кошумча төлөм, франшиза жана ай сайын камсыздандыруу төгүмдөрү көбөйдү. Анткен менен, эгерде сиз медициналык камсыздандырууну сатып албасаңыз, андан да көбүрөөк акча төлөөгө мажбур болосуз. Жөнөкөй хирургиялык операция же ооруканада кайсы бир убакыт жатып дарылануу үчүн миңдеген сом же атүгүл жүздөгөн доллар төлөп калышыңыз ыктымал. Ал эми олуттуу жаракат же оор илдет медициналык камсыздандыруусу болбогон үй-бүлө үчүн финансылык катастрофага айланышы мүмкүн.

Медициналык камсыздандыруунун түрлөрү, алардын баасы жана башка деталдары камсыздандыруу бир адамдын чыгымдарын жабабы же бир үй-бүлөнүнбү – мына ушуга жараша айырмаланат. Программалар төмөнкүдөй чыгашаларды жабышы мүмкүн:

- бейтапканын жардамы;
- үйгө тез жардам чакыруу;
- стоматология;
- тез медициналык жардам;
- дарылоочу-профилактикалык мекемелерде стационардык жардам;
- лабораториялык жана инструменталдык изилдөөлөр, адис дарыгерлердин консультациялары, физиотерапия, укалоо ж.б.;
- үй-бүлөлүк дарыгердин консультациялары ж.б.¹

2-карточка

Өмүрдү камсыздандыруу

Камсыздандыруу төгүмү – бул өмүрдү камсыздандыруу үчүн сиз төлөгөн акча.

Камсыздандыруу төлөмү эгерде үй-бүлө мүчөлөрүнүн бири каза болсо же коркунучтуу ооруга чалдыкса же өлүм алдында жатса, кирешесин жоготуп алган учурда үй-бүлө мүчөлөрүн коргойт.

Бенефициар (пайда алуучу) – бул сиз каза болгон же катуу ооруга чалдыккан учурда сиздин камсыздандыруу полисиңиз боюнча камсыздандыруу төлөмүн алуу үчүн өзүңүз тандап алган адам (же бир нече адам).

Өмүрдү камсыздандыруу программасынын үч тиби

1. Тобокелдик камсыздандыруу программасы камсыздандырылган адам каза тапкан учурда, ал убактылуу же толугу менен эмгекке жарамсыз болгондо, анда өмүргө коркунуч жараткан оору аныкталганда, ар кандай даражадагы жаракаттарды алган учурда коргойт. Эгерде белгиленген мезгил ичинде эч кандай кырсык болбосо, анда программа боюнча бардык төгүмдөр күйүп кетет.

2. Топтолмо камсыздандыруу программасы камсыздандыруу мезгили ичинде камсыздандыруучу компанияга салымдарды төгүп турат, ал эми программа аяктагандан кийин камсыздандыруучу банк депозитинин деңгээлинде салымдарына кошулган киреше менен ошол салган акчасын кайтарып алат дегенди билдирет.

3. Аралаш камсыздандыруу программасы тобокелдик жана топтолмо камсыздандыруунун аралашмасынан турат жана анын эки тобокелдиги бар: 1) өлүм тобокелдиги жана 2) программа аяктаганга чейин жашоо тобокелдиги. Эгерде камсыздандырылган адам программа күчүндө болгон мезгил ичинде көз жумса, ал дайындаган пайда алуучулар камсыздандыруу компаниясынан камсыздандыруу суммасын толук алышат. Эгерде адам программа аяктаганга чейин аман болсо, анда ал бардык салымдарын ага кошулган киреше менен кошо кайтарып алат².

¹ Сайтка шилтеме: «Азбука финансов»: www.azbukafinansov.ru

² Сайтка шилтеме: «Азбука финансов»: www.azbukafinansov.ru

3-карточка.

Турак жайды жана машинени камсыздандыруу

Турак жайды камсыздандыруу – бул сиздин кыймылсыз мүлкүңүздү тоноодон, өрттөн, селден ж.б. камсыздандыруу дегенди билдирет, ага курулуштун каркасынан баштап үйдүн ичиндеги мүлк кошо кирет.

Машинени камсыздандыруу – бул жол кырсыгынын натыйжасында келтирилген зыяндан жеңил жана жүк ташуучу автомобилдерди камсыздандыруу, ошондой эле мындай кырсыктын айынан пайда болушу ыктымал жарандык жоопкерчиликти да камсыздандыруу.

Камсыздандыруу жоопкерчилиги сиз финансылык жана юридикалык көз караштан алганда бир нерсе үчүн жооп беришиңиз керек болгон учурда пайда болот.

Турак жайды камсыздандыруу полиси – бул эрежеге ылайык чукул келишим, ал белгилүү бир мезгил ичинде күчүндө болот. Полис күчүндө болушу үчүн сиз белгилүү бир мезгил аралыгында камсыздандыруу салымдарын үзгүлтүксүз төлөп турушуңуз керек. Мындай полистин баасы адатта жалпы үйдү калыбына келтирүүнүн баасына жараша болот. Турак жайды камсыздандыруунун базалык полиси уурулук же өрт өңдүү учурлардан камсыздандырууну камтыйт. Сел же жер титирөө өңдүү учурлардан камсыздандыруу кошумча макулдашылат. Машинелерди камсыздандыруу жеңил жана жүк ташуучу машинелерди, башка транспорттук каражаттарды жол кырсыктарынын натыйжасында пайда болчу зыяндан камсыздандырууну, ошондой эле жол кырсыгына байланыштуу жеке жоопкерчиликти камсыздандырууну өзүнө камтыйт¹.

2.4. Окуу китебиндеги “Камсыздандыруу коргоо кантип иштейт?” аттуу бөлүмдү (§ 12) өз алдынча окуп келүү тапшырмасын бериңиз. Камсыздандыруу полиси деген эмне? Камсыздандыруу полисинде эмнелер жазылышы керек? Камсыздандыруунун суммасы кандай болушу мүмкүн? Эмне үчүн ар башка болот? Сумма эмнеге жараша болот? Милдеттүү камсыздандыруу деген эмне?

3 этап

Талкуу үчүн суроолор: тобокелдиктердин кандай топтору бар? Финансылык тобокелдиктерден коргонуунун кандай ыкмалары бар? Башка өлкөгө кетип баратканда медициналык камсыздандырууну сатып алыш керекпи же жокпу? Бул сабакта алар үчүн эмнелер маанилүү болгонун жана алардын камсыздандырууга карата мамилеси өзгөрдүбү деп сураңыз. Пикирин негиздеп берүүсүн өтүңүз.

Үй тапшырма

Окуу китеби, §12, 10-өз алдынча иш, Жумушчу дептер, §12, окуучунун тандоосуна жараша тапшырма, 12-тест. 12-тестке жооптор: 1 «а», 2 «а», «в», 3 «а», «г», 4 «б».

¹ Сайтка шилтеме: «Азбука финансов»: www.azbukafinansov.ru

IV БӨЛҮМ. БАНКТАРДАГЫ ОПЕРАЦИЯЛАР

7-тема. Банк жана банк өнүмдөрү

§ 13. Банк картасы жана банк кутучасы

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар “банк”, “банк кызмат көрсөтүүлөрү”, “банк чеги”, “банк картасы” түшүнүктөрүнүн маанисин айтып бере алат.
2. Окуучулар негизги банк кызмат көрсөтүүлөрүн санап бере алышат, аларга кыскача мүнөздөмө берип, Улуттук банктын; коммерциялык банктардын негизги иш-милдеттерин атай алышат.
3. Окуучулар банкка акча тартуунун ыкмалары жөнүндө айтып бере алышат.
4. Окуучулар банктардын экономикадагы ролун түшүндүрүп бере алышат.
5. Окуучулар маалыматты маанисине жараша иргей алышат, пикирин негиздеп берүү көндүмдөрүн жакшырта алышты.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, флипчарт, ак маркер же боор менен жазылчу такта, маркерлер же боор, скотч, Окуу китеби, § 13; Жумушчу дептер.

Убактысы: 80 мүнөт.

Сабактын планы

1 этап

1.1. “Аарылар” оюну. Бал челекте аарылар жашайт. Эгерде биз аарылардын иш-аракеттерине көз сала турган болсок, аары бир гүлгө көпкө токтолбостон экинчисине өтүп, өзүнүн гүлүн издегендей учуп жүргөнүн байкайбыз. Эгерде өз гүлүн тапса, анда нектарын чогултуп, көпкө конуп турат. Окуучулардын биринчи тобу – “аарылар” терминдердин аталыштары жазылган карточкаларды алышат. Экинчи тобу – “гүлдөр” бул терминдердин аныктамалары жазылган карточкаларды алышат. “Аарыларга” тапшырма – өз гүлүн табышы керек. Оюндан кийин анын жыйынтыктарын окуучулар менен бирге талкуулаңыз.

№	Терминдердин аталыштары жазылган карточкалар:	Терминдердин аныктамалары жазылган карточкалар:
1	Акча	Товардын өзгөчө түрү, ага каалаган товарды же кызмат көрсөтүүнү алмашып алса болот
2	Акча массасы	Калктын чөнтөгүндө жүргөн символдук жана банк акчасынын суммасы
3	Банк акчасы	Банктар берген чектер, эсептер түрүндө алмашуу каражаты
4	Акча базасы	Банк резервдеринин жана калктын колунда жүргөн накталай акчанын суммасы
5	Символдук акча	Төлөм каражаты, анын баасы же сатып алуу жарамдуулугу өндүрүшүнө кеткен чыгымдардан бир нече эсе ашат
6	Улуттук (же борбордук) банк	Өлкөнүн бийлиги негиздеген уюм, ал акча жүгүртүүгө жана насыялоо шарттарына көзөмөл, финансылык системага көзөмөл үчүн жооп берет, коммерциялык банктардан салымдарды кабыл алган банктардын банкы, ошондой эле мамлекеттин банкири болуп саналат.

2 этап

2.1. Окуу китебинин § 13 параграфында сунушталган София менен Азаматтын диалогун окуучулар менен чогуу талкуулаңыз.

2.2. Банк системасын адамдын организмдеги кан айлануу системасына окшоштурушарт – ал мамлекеттин экономикасы үчүн мына ушунчалык деңгээлде маанилүү. Учурдагы экономикада банктарга өзөктүк роль берилген. Бул нерсеге алар “акча түзө алганды” үйрөнгөндүн арты менен жетишти! Кантип? – деп сурашыңыз мүмкүн. Банктар финансылык ортомчулар болуп эсептелет. Бир жагынан алар аманатчылардын акчасын тартуу менен салымдарды (депозиттерди) кабыл алышат. Экинчи жагынан ал акчаны кандайдыр бир үстөк пайызы менен фирмаларга, жарандарга ж.б. беришет, б.а., насыя беришет.

2.3. Окуучуларга Жумушчу дептердеги “Мен банктар тууралуу эмнелерди билем?” деп аталган 2-тапшырманы аткарууну сунуштаңыз. 2-тапшырмадагы суроолорго жооптор.

1. Аныктама Окуу китебинде берилген.
2. Жыйнаган акча.
3. Үстөк пайыздар түрүндө кошумча кирешени дээрлик эч тобокелдиксиз эле алуу.
4. Салымдарды камсыздандырууну унутпоо, салымды ачуу максаттарын жана анын шарттарын билүү.
5. Насыя.
6. Кирешени кайсы валютада алсаңыз, насыяны ошол валютада пландоо.
7. Эсептешүүлөр.
8. Акча алмашуу, банк которуулары, банк карталары.

2.4. Банк системасы тууралуу айтып бериңиз. **Улуттук (же борбордук) банк (УБ же ББ)** – бул банкнотторду чыгарууга монополдук укукка ээ болгон өлкөнүн башкы банкы. УБнын акчасы накталай жана накталай эмес болот. УБ өкмөттүн финансылык операцияларын тейлейт, казыначылыктын төлөмдөрүндө жана мамлекеттин насыялоосунда ортомчулукту жүзөгө ашырат.

Коммерциялык банктар УБнын кардарлары болуп саналат, Улуттук банк алардын милдеттүү резервдерин сактайт. Бул болсо Улуттук банкка коммерциялык банктардын ишин көзөмөлдөп, координациялоого жол ачат. УБ ошондой эле банктар аралык эсептешүү борбору жана өлкөнүн алтын-валюта резервдеринин коргоочусу болуп саналат, насыя-акча саясатын аныктап, аны жүзөгө ашырат.

Банк системасынын экинчи деңгээлин **коммерциялык банктар** түзөт. Алар:

- 1) универсалдык коммерциялык банктар;
- 2) адистештирилген коммерциялык банктар.

Окуучуларга заманбап банктар бир нече маанилүү функцияларды аткара турганын түшүндүрүп бериңиз. Алар: 1) финансылык активдердин бардык түрлөрүн кабыл алуу жана сактоо; 2) насыя операцияларын жүргүзүү; 3) акчаны (акча массасын) жүгүртүүгө чыгаруу жана “түзүү”; 4) эсептешүүлөрдү уюштуруу; 5) баалуу кагаздарды сатып алууну жана сатууну жүзөгө ашыруу. Коммерциялык банктын кирешесинин негизги бөлүгүн насыялар боюнча үстөк пайыздар менен депозиттер (салымдар) боюнча үстөк пайыздар ортосундагы айырма түзөт. Бул айырма **маржа** деп аталат. Кирешенин бир бөлүгү **банктын чыгымдарын** төлөөгө кетет, анын ичинде банктын кызматкерлеринин айлык акысы, жабдууга, компьютерлерди, кассалык аппараттарды колдонууга, имаратты ижарага алууга ж.б. кеткен чыгашалар бар. Бул төлөмдөрдөн кийин калган сумма **банктын пайдасы** болуп саналат, ал пайдадан банктын акцияларын кармагандарга дивиденддер чегерилип турат жана пайданын айрым бир бөлүгү банктын ишин кеңейтүүгө жумшалышы мүмкүн.

Эгерде бардык аманатчылар бир маалда банкка акчасын кайтарып берүүнү талап кылып келсе эмне болот деп окуучулардан сураңыз. “Аманатчылардын чабуулу” деп аталып жүргөн мындай кырдаал банктар үчүн олуттуу коркунучту жаратат. Мындай кырдаал банктын төлөөгө жөндөмдүүлүгүнөн шек жаратат. Аманатчы талап кылган учурда банктар ага акчасын толук төлөп берүүгө дайыма даяр болууга тийиш.

Банктар насыяга болгон акчасын берип салбайт, акчанын бир бөлүгүн резерв катары сактап коюшат. Мисалды карап көрөлү.

Мисал

N банкы жылдык 6% менен калктан салым түрүндө 1 млн. сом тарта алды жана Улуттук банктан (УБ) 7,75% 1 млн. сом алды. Бир жылдан кийин банк калкка 1,06 млн. сомду, ал эми УБга 1,0775 млн. сомду кайтарып бериши керек.

N банкы бул 2 млн. сомду жылдык 25% менен түрдүү насыяларга бөлүштүрөт. Бир жылдан кийин N банкы 2,5 млн. сом көлөмүндө киреше табат. Бул акчанын ичинен 1,06 млн. сомун калкка, ал эми 1,0775 млн. сомун УБга кайтарып берет. Натыйжада N банкы 362 500 сомго барабар таза киреше табат.

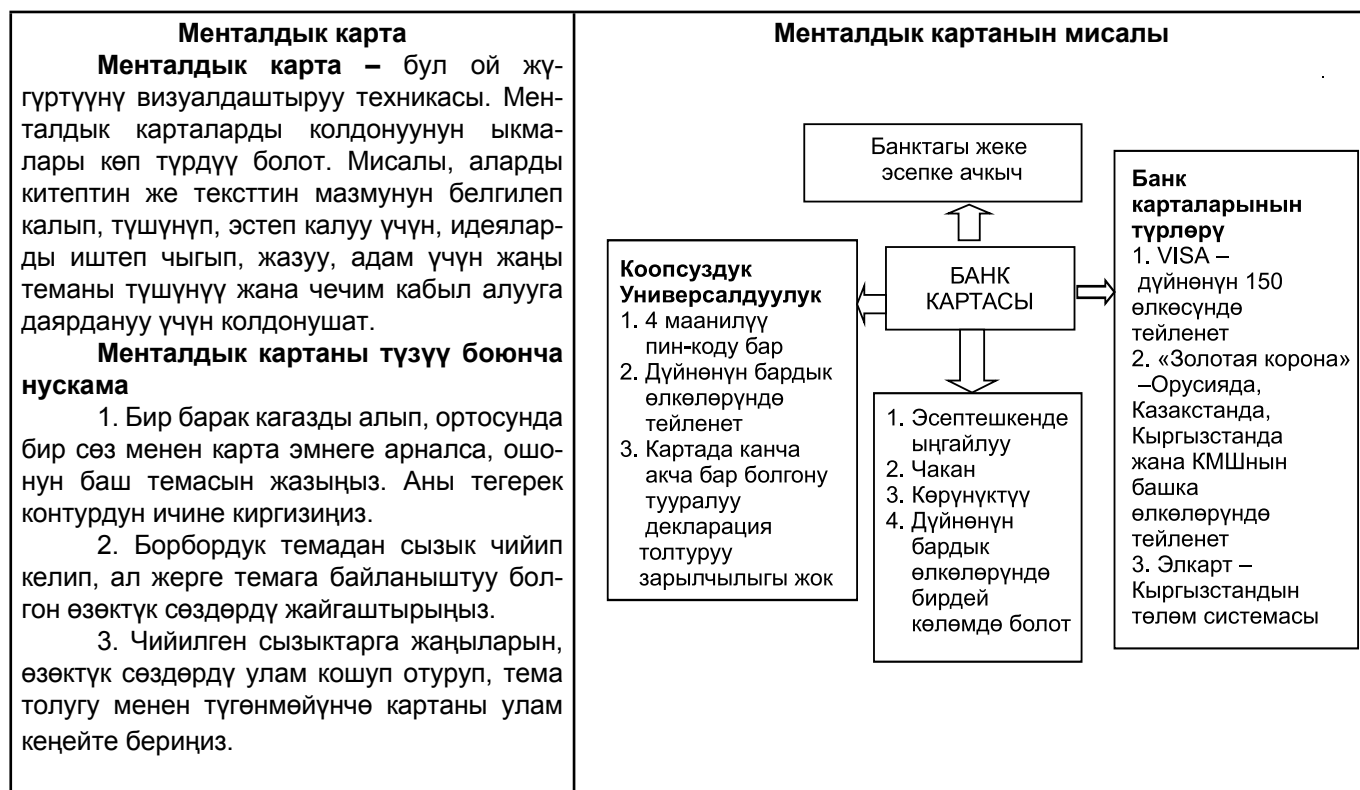
Ошону менен бирге ири банкта жүздөгөн миллиард сомго, орточо банкта жүздөгөн миллион сомго активдери бар¹.

2.5. Окуучулар менен Жумушчу дептердин § 13 параграфында сунушталган “Банктар акчаны кантип түзүшөт?” деп аталган таблицаны талкуулаңыз. Банктардын “акчаны “түзүү” жөндөмдүүлүгүнүн өзөгүндө алардын ашыкча резервдери жана депозиттик мультипликатордун принциби жатат. Акчаны “түзүү” процесси накталай акча накталай эмес акчага айланган учурда башталат. Айталы, А Банкына 1000 сомго барабар депозит түштү (таблицанын биринчи сабын караңыз), ал эми резервдик талаптардын ченеми 20% түзөт. Мындай учурда банк 200 сомду милдеттүү резервдерге которушу керек. Анын насыя мүмкүнчүлүктөрү 800 сомду түзүп, бул акчаны банкка да, аманатчыларга да акча “таап келиши” үчүн жүгүртүүгө коё берсе болот. Мындай учурда акча “фокусу” чыгат: акча “көбөйө” баштайт. Маңызынан алып караганда, банк өзүнө тобокелдик алып, кардарга “өлкө азырынча таба элек” акча менен эсептешүүгө укук берет. Башкача айтканда, бул акчанын артында баасын өзүнө каратышы керек болгон реалдуу товарлар, асыл металлдар же товарлар түрүндө баалуулуктар жок.

2.6. Окуучуларга банктын кызмат көрсөтүүлөрүнүн ичинен эки түрү белгилүү. Алар: **депозит** жана **насыя**. Эми Окуу китебинин § 13 параграфында сүрөттөлгөн банк кызмат көрсөтүүлөрүнүн башка түрлөрү менен тааныштырыңыз. Бул үчүн классты эки топко бөлүңүз (эң жакшысы – варианттар боюнча). Биринчи вариант алыш-бериш эсептери тууралуу, экинчи вариант чектер тууралуу кыскача билдирүү даярдайт. Бул ишке 3-5 мүнөт бөлүп, 2-3 окуучунун билдирүүсү угуңуз, зарылчылык болсо, алардын жоопторун толуктаңыз.

2.7. Окуучуларга эң белгилүү банк өнүмдөрүнүн бири, кагаз акчаны четке сүрүп чыгарып, биздин жашообузда маанилүү ролду ойногон банк картасы менен таанышууну сунуштаңыз.

Классты 4-5 адамдан турган чакан топторго бөлүңүз. Бардык топтор бирдей тапшырма алышат – Окуу китебинин § 13 параграфында берилген материалдын негизинде “Банк картасы” темасы боюнча менталдык картаны түзүшү керек.

2.8. Менталдык карталардын баяндамаларын уюштуруңуз. Банк карталары кантип иштей турганын жакшылап өздөштүрүп алышы үчүн окуучуларга суроолорду узатыңыз. Андан соң окуучулар кайсы топтун менталдык картасынын долбоору өзгөчө кызыктуу болгонун баалашы керек. Карталар

¹ Сайтка шилтеме: Банктарга анализ //http://analizbankov.ru

төмөнкүдөй критерийлер боюнча бааланышы керек: көрсөтмөлүүлүк, жеткиликтүүлүк, жөнөкөйлүк, баяндалган маалыматтын толуктугу, маалымат берүүдө чыгармачыл мамиле.

3 этап

Окуучуларга талкуу үчүн суроо узатыңыз: “Банкты тандап алууда биринчи кезекте эмнеге көңүл буруш керек?”. Окуучулардын жоопторун чогултуп жатканда негизги көңүлдү банктын сандар менен көрсөткүчүнө бурулуш керектигин айтыңыз. Алар: рынокто иштеген мөөнөтү, кардарлардын саны, рейтингдер, активдер. **Брендди*** баалоо да маанилүү – жалпыга маалымдоо каражаттарында канчалык көп чыгып турат, жетекчилердин билдирүүлөрү, кардарлардын, өнөктөштөрдүн жана кесиптештердин берген баасы, кеңселердин тышкы жана ички көрүнүшү ж.б. Сиз тикелей баарлашып жаткан кызматкерге да көңүл бурганды унутпаңыз (анын компетенттүүлүгү, кесипкөйлүгү, иш тажрыйбасы, угуу жана уга билүү жөндөмү).

Үй тапшырма

Окуу китеби, § 13, 11-өз алдынча иш, Жумушчу дептер, § 13, 3-5 тапшырмалар, 13-тест.

Тесттин жооптору: 1 – «г»; 2 – «г»; 3 – «б»; 4 – «а»; 5 – «г»; 6 – «а».

§ 14. Банк өнүмдөрүнө байланышкан тобокелдиктер

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар банк тобокелдиктерин түшүндүрүп бере алышат.
2. Окуучулар тобокелдиктердин классификациясын атап беришет.
3. Окуучулар банк өнүмдөрүнө байланышкан тобокелдиктерди баамдап, аларды сын көз менен баалай алышат.
4. Окуучулар банк кутучаларын жана банк картасын колдонууда тобокелдиктерди жеңүү ыкмаларын атай алышат.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, флипчарт, ак маркер же боор менен жазылчу такта, маркерлер же боор, скотч, Окуу китеби, § 14; Жумушчу дептер, § 14.

Убактысы: 80 мүнөт.

Сабактын планы

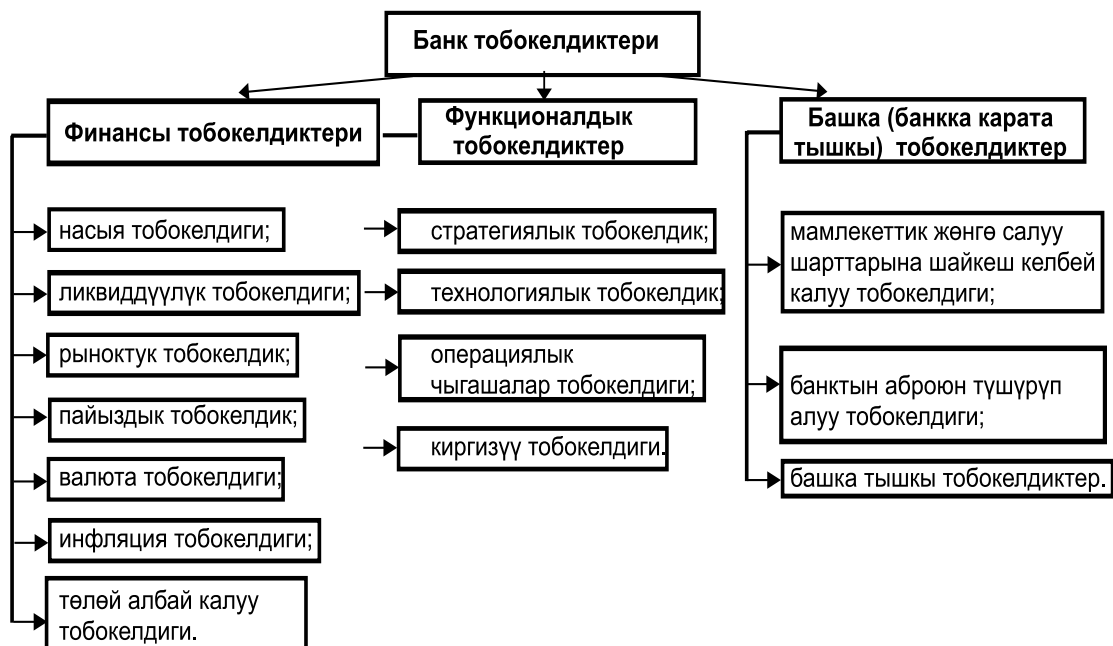
1 этап

1.1. Окуучуларга “Банк тобокелдиктери” схемасын көрсөтүп, талкуу уюштуруңуз. Бул схема финансы жагындагы адистерге арналган, ал эми окуучуларга айрым тобокелдиктерди карап чыгуу үчүн гана мисал катары кызыктуу болот.

2 этап

2.1. Адам илгертеден бери эле өз байлыгын сактоонун ишенимдүү ыкмасын издеп келген. Байлыкты жер алдына көмүп да көрүштү, үңкүрлөргө катышты же И. Ильф жана Е. Петровдун “Алтын музоо” романындагы каарман, көмүскө миллионер Александр Корейкого окшоп вокзалдагы сактоо камерасына да тапшырып көрүштү. Бүгүн мындай экзотикалык ыкмаларды эч ким колдонбой калды. Ага караганда жеке банк сейфинде баалуулуктарды сактоо бир кыйла ыңгайлуу жана ишенимдүү. Жеке банк сейфтери түрдүү баалуулуктарды сактоонун эң ишенимдүү ыкмаларынын бири болуп саналат. Анткен менен мында да айрым бир тобокелдиктер бар. Аларды карап көрөлү.

2.2. Окуучуларга Жумушчу дептердеги § 14 параграфтан 1А тапшырмасын “Жеке – жуп-жуп болуп – жалпы топто” технологиясы боюнча аткарууну сунуштаңыз.

6-схема. Банк тобокелдиктери

Жеке банк сейфтери түрдүү баалуулуктарды сактоонун эң ишенимдүү ыкмаларынын бири болуп саналат. Ошондуктан алар атайын жабдылган жайларда жайгашып, күнү-түнү кайтарууда болот. Банкта жеке сейфти ижарага алуучу банктын ишинин натыйжалуулугуна байланышкан эч кандай тобокелдиктерден коркпой эле койсо болот. Кезектеги дефолт* же банк кризиси болгон учурда анын баалуулуктарына эч коркунуч жаралбайт. Себеби алар банктын кардарына гана тиешелүү болуп саналат. Банкка болсо сейфтин өзү гана таандык. Айталы, 1998-жылдагы дүйнөлүк финансылык кризис учурунда жана 2004-жылдын жай мезгилинде эл аралык банктык толкундоолор маалында бардык банктардагы сейфтик кутучаны ижарага алуучулар өз баалуулуктарын тоскоолдуксуз кайтарып алышкан. Банк менен кардардын бардык өз ара мамилелери толугу менен купуя. Банк кутучада эмне сакталып жатканын текшербейт, ошондой эле кардар, анын сейфи, атүгүл сейф бергени тууралуу факттын өзү тууралуу маалыматты үчүнчү жактарга бербөөгө милдеттенет. Албетте буга мыйзамдар менен каралган учурларды кошпош керек.

2.3. Окуучулар Жумушчу дептердеги § 14 параграфтан 1Б тапшырмасын “Жеке – жуп-жуп болуп – жалпы топто” технологиясы боюнча аткарышат.

“Банк кутучасында эмнени сактаса болот жана эмнелерди сактаганга болбойт?” таблицасындагы 1Б тапшырмасын аткаруу мисалы

№	Сактаганга болот	Сактаганга болбойт
1	Анын ичинде баткандын баарын	Курал-жарак, ок-дары, жарылуучу, тез күйүүчү, ууландыруучу, маңзат, радиоактивдүү жана адамдын организминде жана айлана-чөйрөгө терс таасирин тийгизүүчү башка заттарды, эркин жүгүртүүгө тыюу салынган заттарды.
2		

2.4. Төмөндөгү кошумча материалга таянуу менен, окуучуларга кантип жеке банк сейфи бар банктын кардары боло алаарын айтып бериңиз.

Тема боюнча кошумча материал

ЖЕКЕ БАНК СЕЙФИН КАНТИП ИЖАРАГА АЛСА БОЛОТ?¹

Жеке банк сейфин же банк кутучасын ижарага алуучу болуш үчүн төмөнкүлөр талап кылынат: сиздин каалооңуз, паспортуңуз (же тек жайыңызды тастыктаган башка документ) жана айрым бир суммадагы акча. Ижаранын баасы банк сейфинин колдонуу убактысына жана көлөмүнө жараша болот. Эгерде кааласаңыз

¹ Сайтка шилтеме: Финансист//http://finansist.pp.ru/bank/article_009.shtml

бийиктиги жарым метр болгон жеке банк сейфин ижарага алып, анда мисалы, маанилүү документтерди же алтындын куймасын сактай аласыз.

Жалпы эреже: сейфтин көлөмү канчалык аз болуп, сактоо мөөнөтү канчалык узак болсо, суткасына ижарага алуунун баасы да ошончолук төмөн болот. Келишимди түзүп, кызмат көрсөтүүнүн акысын төлөгөндөн кийин кардар банк кутусунун ачкычын, кардардын картасын алып, сейфти колдоно баштайт. Сейфти колдонуунун жол-жобосу классикалуу: ижарага алуучу кайтаруучуга тек жайын тастыктаган документти, кардардын картасын, ачкычты көрсөтөт жана банк кызматкеринин коштоосунда (кээде коопсуздук кызматынын кызматкери да кошулат) сактагычка өтөт. Ал жерде банктын кызматкери сейфти блоктон чыгарат. Андан соң кардар ачкычты колдонуп, кутучаны ачат. Андан ары – банктын кызматкерлери чыгып кетишет жана адам кутучасы менен жалгыз калат. Кардардын ыңгайлуулугу үчүн банк өзүнчө кабина берет, ал эрежеге ылайык, акчаны эсептөө жана анын аныктыгын текшерүү боюнча атайын жабдылган болот. Жол-жобону бүтүргөндөн кийин кардар кутучаны жабат, ал эми банктын кызматкери өзүнүн ачкычы менен сейфти кошумча блокко коет. Сейфтин ачкычын жоготпош керек. Сейфтин кулпусу – өтө татаал буюм, ачкычтын дубликатын жасоо оңой эмес (кээде мүмкүн да эмес) жана кымбат болот, ал эми ачкычты жасатууга кеткен чыгымдын баарын кардар төлөп калышы керек болот.

2.5. Окуучулар Жумушчу дептердеги § 14 параграфтан 1Б тапшырмасын “Жеке – жуп-жуп болуп – жалпы топто” технологиясы боюнча аткарышат.

“Ким жана эмнелер үчүн жооп берет?” таблицасындагы 1В тапшырмасын аткаруунун мисалы

№	Банктын жоопкерчилиги	Кардардын жоопкерчилиги
	Жеке банк сейфинин сакталгандыгы жана бүтүндүгү үчүн гана жооптуу болот. Сейфтин ичиндеги нерселер үчүн банк эч кандай жоопкерчилик албайт.	Сейфтин ачкычын жана кардардын картасын эч ким көрбөгөн жерде сактайт. Өтө зарылчылык болбосо, үчүнчү жактарга кутучага жетүү укугун бербейт.

2.6. Окуучулар Жумушчу дептердеги § 14 параграфтан 2А жана 2Б тапшырмаларын “Жеке – жуп-жуп болуп – жалпы топто” технологиясы боюнча аткарат.

“Тобокелдик кимде жогору: банктабы же кардардабы?” таблицасындагы 2Б тапшырмасын аткаруунун мисалы берилет. Бул мисалда айталы, кыймылсыз мүлктү сатуу-сатып алуу бүтүмү сүрөттөлөт. Мисалы, сатып алуучу ири суммадагы акчаны жеке банк сейфине салат, ал эми сатуучу акчаны кийин ошол жерден алып кетет.

№	Банк үчүн тобокелдиктер	Кардар үчүн тобокелдиктер
1	Депозитарийге ээ болгон жана бүтүмдөр менен иш жүргүзгөн ар бир банк өз келишимдеринде ... келишимдин тараптары берген документтердин аныктыгы үчүн банк жоопкерчилик албайт деп көрсөтөт	• Эгерде келишимдин мөөнөтү бүтө элек болсо, бирок бүтүм кандайдыр бир себептерден улам ишке ашпай калса, сатуучу теориялык жактан алганда документтерди окшотуп жасап, кутучадан ага тиешелүү болбогон акчаны алып кетүүгө мүмкүнчүлүгү бар. Ошондуктан өтө сак болуш керек. Өзгөчө бүтүмдү өз алдынча же ортомчу аркылуу жүргүзгөндөр сак болушу керек. • Кардарлар кутучаны компетенттүү органдардын өкүлдөрү ачышы мүмкүн деп коркушат. Бул өзгөчө учурларда жана соттун чечими боюнча гана мүмкүн.
2		

2.7. Окуучуларга 4-6 кишиден болуп топторго бөлүнүп, Жумушчу дептердеги 2Б тапшырмасынын таблицасын колдонуу менен “Банк картасын колдонууга байланышкан тобокелдик” темасынын үстүнөн иштеп көрүүнү сунуштаңыз. Бул ишке 10-15 мүнөт бөлүңүз, андан соң ар бир топ өз ишинин

жыйынтыктары менен тааныштырып чыгат.

2.8. Төмөндөгү маалыматка таянуу менен, адамдарды ушул өңдүү тобокелдиктерден коргой ала турган камсыздандыруу учурлары менен окуучуларды тааныштырыңыз.

Тема боюнча кошумча материал¹

КАМСЫЗДАНДЫРУУ УЧУРУ ДЕП ЭМНЕЛЕР ТААНЫЛАТ?

Камсыздандыруу учуру болуп төмөнкүлөр таанылат:

- **банкоматтар жана терминалдар аркылуу алдамчылык** – камсыздандырылуучунун финансылык жоготуусу (келтирилген зыян). Бул жоготуу камсыздандырылган банк картасы тууралуу маалыматты үчүнчү жактар мыйзамсыз колдонгондун натыйжасында камсыздандырылган банк эсебинен акча каражаттары чыгарылып кеткенден улам пайда болот. Үчүнчү жактар мындай маалыматты камсыздандырылуучу банкоматты же POS-терминалды (банк картасын колдонуу менен операцияларды жасоого арналган кассалык терминал) колдонгон учурда алышы мүмкүн;
- **онлайн-алдамчылык** – Интернет тарамы аркылуу финансылык жоготуу;
- **накталай акчаны чыгарып алууда тоноо** – банкоматтан же банк картасын кабыл алган банктын бөлүмүндө накталай акча каражаттарын алган учурда же андан кийин эки саткындын ичинде талап-тоноонун же каракчылыктын натыйжасында финансылык жоготуу;
- **санкцияланбаган пайдалануу** – банк картасын уурдаткан учурдан тартып карталар жөнүндө шарттарга ылайык, банк картасын блоктоп коюу тууралуу өтүнүч менен банкка кайрылган учурга чейин (анын ичинде телефон боюнча) пайда болгон финансылык жоготуу.

3 этап

Талкуу үчүн Жумушчу дептердин § 14 параграфындагы 4-тапшырмадан суроолорду колдонуңуз.

Үй тапшырмасы

Окуу китеби, § 14, 12-өз алдынча иш.

8-тема. Башка акчалай операциялар

§ 15. Валюта алмаштыруу, акча которуу жана акча чеги

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар “валюта”, “банк кутучасы”, “банктык которуу” деген түшүнүктөрдүн маанисин чечмелеп бере алышат.
2. Окуучулар бардык банктык кызмат көрсөтүүлөрдү санап берип, аларга кыскача мүнөздөмө бере алышат.
3. Окуучулар акча алмашууга, банк кутучасын колдонууга жана акча которууларды пайдаланууга байланышкан тобокелдиктерди анализдей алышат.
4. Окуучулар акча которууларды өз алдынча жүргүзө алышат.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, флипчарт, ак маркер же боор менен жазылчу такта, маркерлер же боор, скотч, Окуу китеби, § 15; Жумушчу дептер, § 15.

Убактысы: 80 мүнөт.

¹ Сайтка шилтеме: Финансист // http://finansist.pp.ru/bank/article_009.shtml

Сабактын планы

1 этап

1.1. Окуучулар менен саламдашып, эмне үчүн топтогон акчаңды үйдө кармаганга караганда банкка салып койгон пайдалуу экенин сураңыз.

1.2. Окуучуларга жуптарга биригип, банктын кызмат көрсөтүүлөрүн колдонууну чечкен жакындары же достору үчүн эскерткич түзүүнү сунуштаңыз. Окуучулар банкты тандап алуу тууралуу 3-4 эң маанилүү пункттарды иштеп чыгып, аларды жалпы топко сунушташы керек.

Мисал

Банкты тандап алуу тууралуу эскерткич

1. Өз акчаңызды банкка ишенип берээрден мурда ал тууралуу маалыматтарды чогултуңуз. Ишенимдүү банкты тандап алганга аракет жасаңыз. Көп жылдардан бери иштеп келаткан банк жаңыга караганда банкроттуктан жакшыраак корголгон болот.

2. Мөөнөттүү салымдарды абдан кыска мөөнөттөргө жасаш керек.

3. Ири суммадагы акчаны бир эле банкта сактаган кооптуу.

4. Эгерде банк салым боюнча пайыздык ставканы төмөндөтсө, б.а., аманатчы менен келишимдин шарттарын бир тараптуу тартипте өзгөртсө, анда банк кардардын укуктарын бузган болот.

2 этап

2.1. Тактага суроолорду жазыңыз, окуучулар жоопторду Окуу китебинин § 15 параграфынан таба алышат:

- валюта деген эмне;
- эмне үчүн адамдар бир акчаны экинчисине алмаштырышат;
- валютаны кайсы жерден алмаштырса болот;
- валюталардын курсу деген эмне; бардык эле жерде валюталардын курсу бирдейби;
- эмне үчүн банкта валюталардын курсу алмашуу пунктунда валюта курсунан айырмаланат;
- өзүңүз үчүн ыңгайлуу болгон валюта курсун кантип тандап алыш керек?

Бул ишти чакан топтордо өткөрүш керек. Ар бир топ сунушталган суроолор боюнча билдирүү жасаш керек.

2.2. Окуучуларга Окуу китебинин § 15 параграфындагы 13-тапшырманы аткарып, жыйынтыктарды Жумушчу дептерге жазып коюуну сунуштаңыз (1-тапшырманы караңыз).

2.3. Окуучуларга суроолорду узатыңыз: акча которуулары тууралуу эмнелерди билишет? Алар эмнеге кызмат өтөшөт? Алар кандай болот жана кантип жүзөгө ашырылат? Окуучуларга өз жоопторун Окуу китебинин § 15 параграфындагы маалымат менен салыштырып көрүүнү сунуштаңыз: айтылгандардын кайсылары дал келди? Окуучулардын көңүлүн которуунун ыкмасын тандап алууга буруңуз: банк же башка оператор бул кызмат көрсөтүү үчүн алган комиссиялык жыйымдын суммасын жана бул банк же оператор акчаны алуучу жашаган өлкөдө болуп-болбогонун билиш керек.

2.4. Окуучулар менен төмөнкүдөй кырдаалды талкуулаңыз: “Сиздин башка шаарда жашаган досуңуз же курбу кызыңыз сизге зарыл болуп жаткан кымбат баалуу буюмду сатып алаарын айтты. Бул үчүн сиз ага ошол сумманы жеткирип беришиңиз керек. Сиз эмне кыласыз?”. Окуучулардын жоопторун угуп чыгып, төмөндө келтирилген маалыматка таянуу менен жоопторду жалпылаштырыңыз.

Бир шаардан экинчи шаарга акчаны бир нече ыкма менен жеткирсе болот:

- банк аркылуу которуу: бул үчүн сизде жана досуңузда банк эсеби болушу керек;
- картадан картага которуу банкоматтар жана терминалдар аркылуу жүзөгө ашырылат, сиз жана досуңуз бир банктын картасын колдонушуңар керек. Себеби мындай учурда гана комиссиялык жыйым алынбайт;
- Интернет тарамы аркылуу которуу – бул эң кымбат ыкма, себеби мындай учурда комиссиялык жыйым которулган акчадан 15% түзөт;
- почта аркылуу которуу – бул акчаны байланыш бөлүмүнүн оператору аркылуу кабыл алуу жана төлөө.

2.5. Жумушчу дептерде (§ 15, 3-тапшырма) окуучулар почта аркылуу которуунун бланкын толтурушу керек. Бланк канчалык туура толтурулганын текшериңиз. Окуучуларга жөнөкөй эрежелерди сактоо кеңешин бериңиз:

- 1) бланк жана көрсөтүлгөн сумма туура толтурулганын текшериши керек;
- 2) бланкты кабыл алган почта бөлүмүнүн кызматкеринен акча которулганын тастыктаган квитанцияны алыш керек;
- 3) алуучуга акча почта аркылуу которулганын эскертип, акчаны алышы үчүн жанында паспорту болуш керектигин айтыңыз.

Азыркы заманда технологиялар күн сайын өзгөрүп жатканын, ошондуктан акча которуу ыкмасын тандап алаардан мурда банктан жана башка оператордон мындай түрдөгү дагы кандай кызмат көрсөтүүлөрдү сунушташаарын, тигил же бул ыкманын артыкчылыктарын сурап көрүп, ошондон кийин гана чечим кабыл алышы керектигин окуучуларга айтыңыз.

Тема боюнча кошумча материал¹

БАНК КЫЗМАТ КӨРСӨТҮҮЛӨРҮ ТУУРАЛУУ АКТУАЛДУУ МАСЕЛЕЛЕР

– Банктык которум деген эмне? – Бул кызмат көрсөтүү үчүн акы төлөөнүн накталай эмес формасы.

– Ал кантип жүзөгө ашырылат? – Факсимилдик, телеграфтык же электрондук байланыш аркылуу.

– Кайсы усул бүгүнкү күндө эң эле корголгон болуп эсептелинет? – Электрондук байланыш.

– Эмне үчүн? – Төлөмдүн деталдарына электрондук шифрлөө жүргүзүлөт.

– Банктык которумдардын реквизиттери* деген эмне? – Банктын ар бир кардарынын автоматташтырылган банк системасы (АБС) берген уникалдуу өздүк маалыматы болот. Банк өзү Улуттук банктан каттоодон өтүп жатканда жеке идентификациялык маалыматтарды алат, алар дагы банктын реквизиттери деп аталат.

– Банктык которумду жиберүү үчүн эмне кылыш керек? – Төлөм тапшырмасын түзүш керек.

– Төлөм тапшырмасы деген эмне? – Бул эсептин ээсине (төлөөчүгө) башка банктын кардарынын (алуучунун) пайдасына накталай эмес акча каражаттарын которуу үчүн банкка тапшырма берген эсептешүү документи.

– Төлөм тапшырмасында эмнелер көрсөтүлүшү керек? – Банк-төлөөчүнүн, банк-алуучунун, кардар-төлөөчүнүн, кардар-алуучунун бардык реквизиттери, ошондой эле төлөмдүн багыты же максаты толугу менен көрсөтүлүшү керек.

– Кандай учурларда банк төлөмдү аткарбай коюушу мүмкүн? – Кайсы бир реквизит толук эмес же туура эмес көрсөтүлсө аткарбай коюушу мүмкүн.

– Банктык которумдардын кандай түрлөрү бар: накталайбы же алуучугабы? – Булар: коммерциялык бүтүмдөрдөн акча каражаттарын; пенсияны; стипендияны; банк аркылуу алган айлык акыны чегерүү; коммуналдык кызмат көрсөтүүлөр үчүн төлөмдөр ж.б.

– Банктык которум канча күндө келет? – Банк күнү деген түшүнүк бар, болжол менен 10.00дөн 16.00гө чейин.

– Банктык которум канчалык тездик менен жүзөгө ашырылат? – Бул бир нече факторлордон көз каранды: банктын филиалынын өнүгүү даражасынан, башка банктар менен корреспонденттик мамилелерден жана которумдун тездигинен. Которумдун суммасынан кадимки комиссия 1-3% түзөт.

– Которум кайсы валютада жасалат? – Кыргызстандын аймагында – сом менен; чет өлкөгө акча которгондо валюта башка болушу мүмкүн.

¹ “Бизнес-леди” сайтындагы “Акча” бөлүмүндөгү материалдар боюнча. Сайтка шилтеме: <http://black-lady.ru/dengi/kak-sdelat-bankovskij-perevod-jeto-znajut-ne-vse.html>

Төлөм системасы тууралуу эмнелерди билиш керек¹

Чек ара аралык төлөмдөр – бул чет өлкөлүк банктар менен жүзөгө ашырылган төлөмдөр. Мындай төлөмдөр үчүн адатта SWIFT системасы колдонулат (англ. которгондо Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications – Бүткүл дүйнөлүк банк аралык финансылык телекоммуникациялар жамааты). Бул маалыматты берүү жана төлөм жүргүзүү үчүн эл аралык банк аралык система 1973-жылы негизделген. Бүгүнкү күндө дүйнөнүн 200дөн ашуун өлкөсүндөгү 9 миңден ашык банк ушул системага мүчө болуп саналат. Бул системага кошулган ар бир банктын өзүнүн уникалдуу SWIFT-коду болот.

Жол чеги – бул конкреттүү банктардан жана бир мамлекеттин банк системасынан көз каранды болбогон кагаз белгилери. Аларды эл аралык финансылык корпорациялар чыгарып, камсыздашат, дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрүндө колдонулат.

Төлөм терминалдары – бул программалык камсыздоонун жардамы менен өзүн өзү тейлөө режиминде жеке жактардан төлөмдөрдү кабыл алууну жүзөгө ашырган автономдук аппараттар. Төлөм терминалы мобилдик байланыш, коммуналдык кызмат көрсөтүүлөр, интернет-провайдерлердин кызмат көрсөтүүлөрү, банк насыяларын тындыруу, төлөм системаларындагы жеке эсептерди, банк карталарынын эсептерин толтуруу үчүн төлөмдөрдү кабыл алууга колдонулат. Кыргыз Республикасында калктын колунда накталай акчанын чоң көлөмү болгондуктан төлөм терминалдары кеңири өнүккөн. Банктар аркылуу накталай эмес төлөмдөрдүн өнүгүү ыргагы төмөн болгондуктан терминалдар кеңири жайылды.

3 этап

Окуучуларга талкуу үчүн төмөнкү суроону узатыңыз: сиздин оюңузча, бүтүм түзүүдө акча которуунун кайсы түрүн колдонуш керек? Эмне үчүн?

Үй тапшырмасы

Окуу китеби, § 15, 13-өз алдынча иш.

§ 16. Акча операцияларына байланышкан тобокелдиктер

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар акча операцияларына байланышкан тобокелдиктерди, анын ичинде валюта тобокелдиктерин атап бере алышат.
2. Окуучулар валюта тобокелдиктеринен буйтап өтүүнүн ыкмаларын атап бере алышат.
3. Окуучулар акча чектеринин жана аларга байланышкан тобокелдиктердин артыкчылыктарына жана кемчиликтерине анализ жасай алышат.
4. Окуучулар тобокелдиктерге жасалган анализдин негизинде тигил же бул банк өнүмүн тандого карата жеке пикирин билдире алышат.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, флипчарт, ак маркер же боор менен жазылчу такта, маркерлер же боор, скотч, Окуу китеби, § 16; Жумушчу дептер, § 16.

Убактысы: 80 мүнөт.

Сабактын планы

1 этап

¹ Сайтка шилтеме: <http://www.vb.kg>

1.1. Окуучулар менен саламдашып, төмөнкү суроолор боюнча талкуу уюштуруңуз: валюта тобокелдиги деген эмне? Сиздин үй-бүлөңүздүн башынан ушундай өттү беле? Валюта тобокелдиги кантип пайда болот?

1.2. “Валюта тобокелдиги” түшүнүгүнө аныктама бериңиз (төм. карточканы караңыз). Окуучуларга бул түшүнүктүн маңызын көбүрөөк ачып берген бир аныктаманы тандап алууну сунуштаңыз. Алар аны ар кандай графикалык уюштуруучу түрүндө бере алышат, ал негизги субъекттерди жана объекттерди, бул процессте алардын өз ара байланышын чагылдырат. Тапшырма “жеке – чакан топтор” форматында аткарылат.

“Валюта тобокелдиги деген эмне?” карточкасы

Валюта тобокелдиги – бул келишим түзгөн жана ал боюнча төлөм жасалган мезгилдин ортосунда кайсы бир товарга болгон баанын валюта курсу бул товар үчүн төлөм валютасына карата өзгөргөндүн натыйжасында валюталык жоготуулар коркунучу. Экспорттоочу же кредитор төлөм валютасына карата баанын валюта курсу төмөндөп кеткен учурда чыгымга учурайт, анткени келишимде макулдашылганга салыштырмалуу азыраак реалдуу бааны алат. Же тескерисинче, импорттоочу (же зайымдар боюнча карызкор) үчүн төлөм валютасына карата баанын (зайымдын) валюта курсу жогорулаганда валюта тобокелдиги пайда болот. Валюта курстарындагы өйдө-ылдый өзгөрүүлөр бир компаниялардын байып кетүүсүнө жана экинчилердин – алардын контрагенттердин зыянга учурашына алып келет.

Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б. Заманбап экономикалык сөздүк, 5-чыгарылыш, кайра иштетилип, толукталды. – М.: ИНФРА-М, 2007.

Валюта тобокелдиги – бул тышкы соода, насыя, валюталык операцияларды, фонддук жана товардык биржаларда операцияларды жүргүзгөн учурда улуттук валютага карата чет өлкөлүк валютанын курсу өзгөргөнүнө байланыштуу валюталык жоготуулар коркунучу; ачык валюта позициясы болгон учурда пайда болот.

Борисов А. Б. Чоң экономикалык сөздүк. – М.: Книжный мир, 2003.

Валюта тобокелдиги – бул чет өлкөлүк валюта курстарындагы жана (же) асыл металлдардагы (валюталык металлдарда) жагымсыз өзгөрүүлөрдүн кесепетинен чыгымга учуроо тобокелдиги. Тышкы соода операцияларында – төлөм валютасынын курсундагы өзгөрүүлөргө байланыштуу валюталык жоготуулар коркунучу.

Википедия. Сайтка шилтеме: <https://ru.wikipedia.org/wiki>

2 этап

2.1. Окуучулар менен “валюталык операциялар” түшүнүгүнүн маңызын жана валюталык операциялардын түрлөрүн талкуулап алыңыз (төм. карточканы караңыз). Баарлашуу маалында окуучуларга валюталык операцияларды жүзөгө ашырууда өзүнүн же жакындарынын тажрыйбасы менен бөлүшүүгө мүмкүнчүлүк бериңиз.

“Валюталык операциялар жана алардын түрлөрү” карточкасы

Валюталык операциялар – бул валюталык баалуулуктарга менчик укугу өткөнүнө байланышкан, төлөм каражаты катары же тышкы экономикалык ишти жүзөгө ашырууда чет өлкөлүк валютаны колдонгон операциялар. Учурдагы операциялар жана капиталдын кыймылына байланышкан операциялар деп бөлүнөт.

Учурдагы операциялар – бул валюталык баалуулуктарды, товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алууга-сатууга, интеллектуалдык менчикке укуктуу сатууга байланышкан операциялар. Алар боюнча эсептешүүлөр төмөнкү шарттар менен жүзөгө ашырылат: төлөм кийинкиге калтырылбайт жана зайым каражаттарын берүү же тартуу пландалбайт; чет өлкөгө акча которуулар жана чет өлкөдөн пайыздар, дивиденддер, банк салымдарынан, насыялардан, инвестициялардан жана башка финансылык операциялардан түшкөн кирешелерди

каторуу; соода эмес мүнөздөгү каражаттарды каторуу, анын ичинде айлык акыны, пенсияны, алименттерди, мурасты каторуулар жана башка ушул өңдүү операциялар.

Капиталдын кыймылына байланышкан валюталык операциялар – өзүнө инвестицияларды, анын ичинде баалуу кагаздарды сатып алууну жана сатууну камтыйт; насыя берүү жана алууну; эсепке жана салымдарга каражаттарды тартууну жана жайгаштырууну камтыйт; белгилүү бир убакыт өткөндөн кийин төлөмдү караштырган же валюталык баалуулукка менчик укугу өткөн финансылык операциялар.

Борисов А. Б. Чоң экономикалык сөздүк. – М.: Книжный мир, 2003

2.2. Окуучуларга Жумушчу дептердеги § 16 параграфтан 1-тапшырманы чакан топто аткарууну сунуштаңыз. Мында Окуу китебинин § 16 параграфындагы материалды колдонушу керектигин айтыңыз. Иштин жыйынтыктарын талкуулаңыз. Ар бир баяндамадан кийин тактоочу (б.а. ой-пикир канчалык чын ниети менен айтылганын аныктоого багытталган) жана толуктоочу (б.а. тема боюнча жаңы маалыматты алууга багытталган) суроолорду берип турууга окуучуларды шыктандырыңыз.

2.3. Окуучуларга жол чектери өңдүү төлөм документинин бир түрү менен таанышууну сунуштаңыз. Жол чектеринин сүрөттөлүшү окуу китебинде жок, себеби бүгүнкү күндө биздин жарандар аны өтө сейрек колдонушат. Бирок бара-бара жол чектери биздин жашоого да кирет. Жол чектери тууралуу маалыматты чакан лекция формасында берсе болот (төм. кошумча материалды караңыз). Чакан лекция – озуп узатылган суроолордун жардамы менен алынган маалыматты талкуулоого тартуу. Мисалы: силер (сөз боло турган предметти айтыңыз) тууралуу билесиңерби же уктуңар беле? Кандай деп ойлойсуңар, эгерде ... (лекциянын жүрүшүндө баяндала турган кырдаал сүрөттөлөт) ушундай болсо, эмне кылыш керек?

Тема боюнча кошумча материал¹

ЖОЛ ЧЕКТЕРИ

Жол чектери, ошондой эле тревел чектер (англ. *traveler's cheque*) деп аталгандар – бул эмитенттин* чекте көрсөтүлгөн сумманы ээсине – конкреттүү жеке жакка төлөп берүүгө акчалай милдеттенме түрүндөгү төлөм документи. Бул жеке жактын кол тамгасынын үлгүсү сатуу учурунда чекке коюлат. Чекти колдонуш үчүн, б.а., накталай акча алуу же башка мамлекетте эсептешүүлөрдү жүргүзүү үчүн чектин ээси сөзсүз түрдө кассирдин көз алдында чекке кол тамгасын дагы бир жолу коюшу керек. Чектин эмитенттери болуп коммерциялык банктар, насыя жана финансы институттары, туристтик компаниялар эсептелинет.

Жол чектери – накталай акчанын ордуна колдонулат. Алар менен дүйнөнүн каалаган жеринде товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр үчүн эсептешсе болот же улуттук валютага алмаштырууга болот. American Express чектери валюталардын бир нече түрлөрү үчүн чыгарылат: америкалык доллар, евро, фунт стерлинг, канада доллары, австралия доллары, түштүк африкалык рэнд, жапон йены, сауд аравиялык реал, кытай юаны ж.б.

Түрдүү номиналдагы чектер чыгарылат: америкалык доллар – 20, 50, 100, 500 жана 1000; евро – 50, 100, 200 жана 500. Ар бир чекте жасалма чектен коргоонун бир нече даражасы бар.

Жол чектерин кантип колдонсо болот? Сиз мекениңизде улуттук валютага же дүйнөлүк валютага (долларга, еврого) кайсы бир номиналдагы жол чектерин сатып аласыз жана ар бир чекке кол коюп чыгасыз. Чектерди каалаган жерде сактаса болот. Сиз чекти колдонушуңуз керек болгон учурда аны кассирге бересиз жана дагы бир жолу ага кол коёсуз. Муну менен сиз бул чек сиздики болгонун тастыктайсыз.

2.4. Окуучуларды төрт топко бөлүңүз. Эки топ жол чектеринин артыкчылыктарын, ал эми калган эки топ кемчиликтерин аныкташы керек. Тапшырманы аткаргандан кийин топтордун лидерлери иштин жыйынтыктары менен тааныштырышат. Окуучулар өзүнүн жана башка топтордун иши канчалык толук, так болгонун жана чыгармачыл мамиле жасалганына баа беришет.

¹ “Prostobank.ua” сайтындагы материалдар боюнча: www.prostobank.ua

Тема боюнча кошумча материал¹

ЖОЛ ЧЕКТЕРИНИН АРТЫКЧЫЛЫКТАРЫ

1. Коопсуздук. Эгерде жол чектерин туура колдонсоңуз, анда сиз акча жоготуп алам деп таптакыр коркпой эле койсоңуз болот. Жол чектери өзүңүзгө гана таандык болот жана сиздин кол тамгаңыз жана паспортуңуз болмоюнча чек жараксыз деп эсептелинет. Анын үстүнө жол чектери менен эсептешип жатканда кол тамгаңызды жана паспортуңузду да абдан дыкат текшеришет. Б.а., чектерди уурдатып же жоготуп алган күндө да эч ким аларды колдоно албайт. Сиз болсо аларды эс алып жаткан жериңизде жана акысыз калыбына келтирип аласыз. Бул жол-жобо 24 саатка созулат.

2. Пайдалуулугу. Чектер накталай акчага караганда бир кыйла төмөн курс боюнча жана өтө аз комиссия менен сатылат. Ошону менен бирге чет өлкөдө акча алмашуу адатта накталай акчага караганда дагы да жогорку курс менен жүрөт.

3. Сыртка чыгарууда суммага чектөө коюлбайт. Сиз каалаган суммада жол чектерин эч чектөөсүз чыгарып кете аласыз. Бир гана шарт бар – эгерде 10 000 АКШ долларынан ашкан суммада жол чектерин алып баратсаңыз, анда өлкөдөн чыгаарда жана өлкөгө кирээрде бажы декларациясын толтурушуңуз керек.

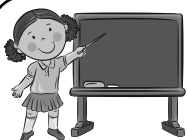
4. Мөөнөтсүз. Пластик картасында жарамдуу болгон мөөнөтү көрсөтүлөт, ал эми накталай валюта сыяктуу эле жол чектеринде мөөнөт көрсөтүлбөйт. Сиз аны сатып алган соң бир нече жылдан кийин да колдоно берсеңиз болот же атүгүл мураска да өткөрүп бере аласыз.

ЖОЛ ЧЕКТЕРИНИН КЕМЧИЛИКТЕРИ

1. Чектерди алмаштырып, накталай акча алгандан кийин деле баары бир улуттук валютаны колдонушуңуз керек болот, бул акчаны жоготуп же уурдатып алышыңыз мүмкүн.

2. Кээде өз өлкөңдө жол чектери сатылган банкты табуу кыйын болот.

2.5. Саякатчыга жол чектерин туура колдонууга жардам бериши мүмкүн кеңештерди иштеп чыгууну окуучуларга сунуштаңыз.

Тема боюнча кошумча материал²

ЖОЛ ЧЕКТЕРИН КОЛДОНУУ БОЮНЧА ПАЙДАЛУУ КЕҢЕШТЕР

1. Сиз бараткан өлкөдө жол чектери системасы канчалык популярдуу болгонун алдын ала тактап алыңыз, жол чектерин алмашуу пункттарынын же банктардын даректерин билип алыңыз.

2. Чекти сатып алганда берилген квитанцияны сактап коюңуз. Чек жоголуп кеткен учурда бир сутканын ичинде банкка же чекти чыгарган компанияга телефон чалыңыз.

3. Жол чектеринде төмөнкүлөр жазылышы керек: компания-эмитенттин аталышы; төлөөчүнүн аталышы жана анын реквизиттери, компания-эмитенттердин ыйгарым укуктуу өкүлдөрүнүн кол тамгалары, чет өлкөлүк валютанын номиналы жана аталышы, сериясы жана номери, чектин ээсинин кол тамгасы.

4. Жол чектерин сунуштаган банктан сизге түрдүү номиналдагы чектерди жазып берүүсүн өтүнүңүз, мисалы, 20, 50 жана 100 АКШ доллары.

5. Чектер менен квитанцияларды чогуу бир жерге салбаңыз, анткени чектер жоголгон учурда алар квитанциялардын негизинде гана калыбына келтирилет.

6. Чектерге аяр мамиле жасаңыз. Бир жери айрылган чектерди жергиликтүү валютага алмаштыруу кыйын болушу ыктымал.

¹ "Prostobank.ua" сайтындагы материалдар боюнча: www.prostobank.ua

² "Prostobank.ua" сайтындагы материалдар боюнча: www.prostobank.ua

3 этап

Жол чектерин сатуу динамикасы бара-бара түшүп баратат деген пикирлер айтылып жүрөт. Акыркы жылдары кардарлар саякатка кадимки пластик карталарын көбүрөөк ала башташты. Анткени чет өлкөдө жүргөндө карт-эсепте болгон бардык сумманы колдонсоң болот. Карточкаларды төлөөгө кабыл алган соода түйүндөрү чекти кабыл алуу түйүндөрүнө караганда көбүрөөк. Ошондуктан бүгүнкү күндө карточка менен чектин гибриддери пайда боло баштады – Visa Travel Money – бул акча толукталбаган, алдын ала төлөнгөн карта, ага 100 доллардан 10 000 долларга чейин акчаны салып койсо болот. Бул карта үч жыл күчүндө болот. Акча кайсы өлкөдө болсоңуз ошол жердин валютасы менен берилет. Бирок банк карталарынан айырмаланып, чекти сатып алганда кардар атайын эсеп ачып, карта даяр болгонго чейин күтүп отурбайт.

Талкуу үчүн суроо: кайсынысын колдонгон дагы да жакшы – жол чектеринби же банк картасынбы?

Үй тапшырма

Окуу китеби, § 16. Жумушчу дептер, § 16, 4-тапшырма.

V БӨЛҮМ. БИРГЕ ДОЛБООРЛОЙБУЗ

9-тема. Кыялдар орундалат: долбоор жана долбоордук ишмердүүлүк

§ 17. Кыялды кантип орундатса болот же долбоор деген эмне?

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар долбоор иш-чарадан эмнеси менен айырмалана турганын түшүндүрө алышат.
2. Окуучулар көйгөйдү аныктап, ошонун негизинде долбоордун максаттарын жана тапшырмаларын формулировкалай алышат.
3. Окуучулар долбоордун идеясын графика түрүндө көрсөтүп бере алышат.
4. Окуучулар чечим кабыл алуу үчүн алгоритмди иштеп чыгуу көндүмдөрүн жакшырта алышат.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, флипчарт, ак маркер же боор менен жазылчу такта, маркерлер же боор, скотч, Окуу китеби, § 17; Жумушчу дептер, § 17.

Убактысы: 80 мүнөт.

Сабактын планы

1 этап

1.1. Окуу китебинин § 17 параграфындагы София менен Азаматтын диалогун окуучулар менен талкуулаңыз. Ушул диалогдун алдындагы суроолорго карата окуучулардын жоопторун угуп, теманы өздөштүрүүгө өтүңүз.

2 этап

2.1. Окуу китебиндеги текст менен иштөө. Окуучулар менен “долбоор” деген терминдин маңызын жана Окуу китебиндеги шарттарды талкуулаңыз. Долбоор канчалык ийгиликтүү ишке ашаары дал ошол шарттардан көз каранды болгонун түшүндүрүңүз.

2.2. Жумушчу дептердеги 1-2-тапшырмаларды аткаруу (§ 17). Долбоордун ар бир этабын талкуулоо менен, чакан топтордо ишти уюштуруңуз.

2.3. Окуу китеби менен иштөө. Көйгөйлөрдү, долбоордун максаттарын жана тапшырмаларын формулировкалоонун мисалдарын окуучулар менен талкуулаңыз. Мында окуучулар буга чейинки этапта аткарган ишти мисал катары колдонуңуз. Окуучуларга өз ишине талдоо жасап, плюстары менен минустарын аныктап чыгууну сунуштаңыз.

2.4. Окуучуларды кабыл алынган чечимдерге таасирин тийгизиши мүмкүн факторлор менен тааныштырыңыз (төм. караңыз). Ошол факторлорду тактага жазыңыз же таратып берме материал катары көрсөтүңүз. Окуучуларга бул факторлор чечим кабыл алууга таасирин тийгизиши мүмкүн экенин тастыктаган 1-2 мисалды көрсөтүп бериңиз. Окуучулардан чечим кабыл алууга таасирин тийгизген факторлорго өз мисалдарын келтирүүнү сунуштаңыз.

Чечим кабыл алууга таасирин тийгизиши мүмкүн факторлор^{*1}

1. **Баалуулуктар** – бул сиз, үй-бүлөңүз жана жакындарыңыз үчүн маанилүү нерселер.
2. **Курдаштар, тааныштар** – сиздин тегерегиңиздеги адамдар, алардын сиздин жүрүм-турумуңузга карата мамилеси.

¹ “Азбука принятия решений” сайтынан таба аласыз: <http://www.azbukafinansov.ru/articles/index>.

3. **Көнүмүш адаттар** – сиз жасаганга көнүп калган нерсе.
4. **Сезимдер** – сүйүү, ачуулануу, фрустрация*, кайдыгерлик, жактырбоо ж.б.
5. **Үй-бүлөңүздүн каалоосу** – үй-бүлөңүздүн башка мүчөлөрү кабыл алган чечимдер.
6. **Тобокелдик жана анын кесепеттери** – сиз утуп алгыңыз келген, жоготуп алууга даяр болгон нерсе (же канчалык көп).
7. **Жаш курак** – эрте курак/жаш курак/бойго жеткен курак.

2.5. Окуучуларга чечимдерди кабыл алуунун негизги стратегиялары* менен таанышып чыгууну сунуштаңыз. Окуучуларды 4-5 адамдан турган чакан топторго бириктирип, тапшырма бериңиз – үч гана стратегиянын күчтүү жана чабал жактарын аныктап чыгып, талкуулашы керек. Тапшырманы аткаргандан кийин жалпы топто талкуу өткөрүңүз.

Чечим кабыл алуунун негизги стратегиялары¹

1. **Спонтандык** – ойго биринчи эле келген чечимди тандап алуу, бул тандоонун кесепеттерин көп деле ойлонбоо же такыр ойлонбоо.
2. **Макулдук** – үй-бүлөнүн, мектеп мугалимдеринин, кесиптештердин же курдаштардын күткөндөрүнө ылайык жүрүм-турумду тандап алуу.
3. **Кийинкиге жылдыруу** – тандоо чектелүү болмоюнча чечим кабыл алууну кийинкиге калтыра берүү.
4. **Кыйналып ойлонуу** – маалыматтын саны өтө көп болуп кеткендиктен кырдаалга анализ жасоо мүмкүн болбой калганга чейин маалыматты чогулта берүү.
5. **Каалоого жараша чечим кабыл алуу** – жакшы жыйынтыкты убадалаган альтернативаны* тандап алуу, ошону менен бирге ыктымал тобокелдик эске алынбайт.
6. **Качуу** – эң эле начар жыйынтыктан качууга көбүрөөк мүмкүнчүлүк берген альтернативаны тандап алуу.
7. **Коопсуздук** – ийгиликке жетүү мүмкүнчүлүгү көбүрөөк альтернативаны тандап алуу, бирок ошол эле маалда азганакай адамдардын каршы аракетин кезиктирсе болот жана ал минималдуу тобокелдик менен байланыштуу болот.
8. **Нует** – бир эле маалда интеллектуалдык жана эмоционалдык күтүүлөрдү канааттандыра ала турган альтернативаны тандап алуу.
9. **Синергетикалык*** – жүзөгө ашырууга жакшы шансы бар жана сизди көбүрөөк канааттандыра турган альтернативаны тандап алуу.

3 этап

Талкуу үчүн суроолор: **социалдык долбоорду*** пландоо эмнеден башталат? Долбоорду иштеп чыгууда көйгөйдү туура аныктап алуу эмне үчүн абдан маанилүү? Эмне үчүн SMART-анализдин критерийлерин колдонуу менен максатты баалоо зарыл? Долбоордун катышуучуларына анализ жүргүзүү маанилүүбү жана эмне үчүн? Долбоордун натыйжалуулугун кантип баалаш керек? Долбоорду даярдоодо кайсы факторлорду эсепке алыш керек? Долбоорду ишке ашыруу үчүн чечимдерди кабыл алуунун кайсы стратегиялары эң эле эффективдүү болот?

Үй тапшырма

Окуу китеби, § 17, 15-өз алдынча иш. Жумушчу дептер, § 17, 3-тапшырма (тест).

3-тапшырмага жооптор: 1 – “жок”; 2 – “жок”; 3 – “ооба”; 4 – “ооба”; 5 – “ооба”; 6 – “а”; 7 – “с”; 8 – “в”; 9 – “д”; 10 – “с”.

¹ “Азбука принятия решений” сайтына шилтеме: http://www.azbukafinansov.ru/articles/index.php?article=183&SHOWALL_1=1

§ 18. Долбоордун бюджетти жана финансылык отчеттуулук

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар бюджет жана финансылык отчеттуулук деген эмне экенин түшүндүрүп бере алышат.
2. Окуучулар социалдык мүнөздөгү көйгөйлөрдү өз алдынча чече алышат.
3. Окуучулар алдыга коюлган максатка жетүү үчүн командада ишти пландай алышат.
4. Окуучулар социалдык долбоорду, анын бюджетин иштеп чыгуу көндүмдөрүн өздөштүрүшөт.

Керектүү материалдар: кагаз, флипчарт, ак маркер же боор менен жазылчу такта, маркерлер же боор, скотч, Окуу китеби, § 18; Жумушчу дептер, § 18.

Убактысы: 80 мүнөт

Сабактын планы

1 этап

1.1. Көнүгүү. Ар бир окуучуга бирден мончок (топчу же башка эле майда предмет болсун) бериңиз. Окуучулар ар бир предмет башка өлкөдө салыштырмалуу кымбат деп элестетиши керек. Мисалы, бир мончок бир музыкалык дисктин баасына барабат, эки мончок үч дисктин баасына барабар, ал эми төрт мончокко жети диск сатып алса болот. Окуучулар менен төмөнкү суроолорду талкуулаңыз: эгерде окуучулар өз мончокторун өз-өзүнчө сата турган болсо, канча диск же кассетаны сатып алса болот? Эгерде окуучулар биригип, бардык мончокторду кошуп сатса, анын ордуна эң көп дегенде канча диск сатып алышмак? Окуучуларда маселени чечүү үчүн аракеттерди бириктирүү эң туура чечим деген тыянак пайда болушу керек. Бирок чогуу иштөө дайыма эле жеңил боло бербейт – жаңжалдар чыгышы мүмкүн. Мындан тышкары айрым адамдар тапшырманы аткаруу үчүн жоопкерчиликти башкалар менен бөлүшкүсү келбейт. Айрымдар болсо өз милдеттенмелерин дайыма эле аткара беришпейт. Ошентип командада иштөө албетте жекече иштегенге караганда натыйжалуу. Бирок командада иштегенди үйрөнүш керек.

2 этап

2.2. “Калктын финансылык сабаттуулугу” темасына социалдык долбоорду иштеп чыгуу. Окуучуларга 5-7 адамдан болуп топторго бөлүнүп, социалдык долбоорду иштеп чыгууну сунуштаңыз (Жумушчу дептердеги § 18 параграфты, 1-5-тапшырмаларды караңыз). Долбоор Окуу китебинин § 18 параграфындагы үйдө жасалган 15-өз алдынча иштин идеясына таянып даярдалышы керек.

2.3. Топтор аткарган иштин баяндамасын жасашы керек.

2.4. Окуучуларга Окуу китебиндеги § 18 параграфтагы материалга таянуу менен өз долбоорлорунун бюджетин түзүүнү сунуштаңыз. Топтун ишинин жыйынтыктарын талкуулаңыз.

2.5. Долбоор боюнча финансылык отчеттуулукту түзүү үчүн зарыл болгон милдеттүү документтердин тизмегин окуучулар менен талкуулаңыз. Алардын ичинен өздөрүнүн долбоору үчүн зарыл деп эсептегендерин тандап алууну сунуштаңыз.

2.6. Окуучуларды “Долбоор боюнча коомдук угуулар” аспабы менен тааныштырыңыз. Аны долбоорду ишке ашырып жатканда колдонуш керек (Окуу китебинин § 18 параграфын караңыз).

3 этап

Талкуу үчүн суроолор: социалдык долбоорлор эмне үчүн керек? Бюджетти түзүүдө эмнелерге көңүл буруш керек? Финансылык отчеттуулук канчалык зарыл? Эмне үчүн долбоордун натыйжалуулугун, пайдалуулугун ойлонуп, аны баалоонун критерийлерин аныктап алуу өтө зарыл? Сабакта иштелип чыккан долбоордун кайсы вариантын окуучулар ишке ашырууга даяр?

Үй тапшырма

Окуу китеби, § 18, 16-өз алдынча иш, Жумушчу дептер, § 18.

V БӨЛҮМ. ЖАРАН ЖАНА МАМЛЕКЕТТИН БЮДЖЕТИ

10-тема. Жарандын чыгашалары

§ 19. Жарандын милдеттүү төлөмдөрү

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар “төлөм”, “салык”, “мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүү” түшүнүктөрүн билишет.
2. Окуучулар салыктардын түрлөрүн жана түзүмүн, алардын азыркы замандагы функцияларын аныктай алышат.
3. Окуучулар салык салуу системасы жана жарандык жоопкерчилик тууралуу өз пикирлерин билдире алышат.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, флипчарт, ак маркер же боор менен жазылчу такта, маркерлер же боор, скотч, Окуу китеби, § 19; Жумушчу дептер, § 19.

Убактысы: 60 мүнөт.

Сабактын планы.

1 этап

Тактага жазылган сабактын эпиграфын окуп бериңиз: “Салыктар – бул цивилизациялуу коомдо жашаш үчүн биз төлөгөн баа” (цитатанын автору – америкалык жазуучу)¹. Окуучулар менен саламдашып, бул сабак мамлекеттик бюджет тууралуу буга чейин башталып калган кептин уландысы болгонун айтыңыз.

1-вариант. Окуу китебинде “Жеке финансы” темасын өздөштүрүү процессинде окуучулар үй-бүлөсүнүн кирешелер менен чыгашаларын анализдегенин эстеңиз. Ар бир үй-бүлөдө өзүнүн бюджетти бар болгонун, анда чыгашалар менен кирешелер көрсөтүлөрүн эскертиңиз. Ушундай эле бюджет мамлекетте да бар болгонун, анда мамлекеттик органдардын кирешелери жана чыгашалары чагылдырыла турганын айтыңыз. Салыктар мамлекеттик бюджетке киреше түшүүлөрдүн негизги булагы болуп саналат. Окуучулар менен төмөнкү суроолорду талкуулаңыз: эмне үчүн биз тапкан акчабызды өзүбүзгө гана сарптай албайбыз? Эмне үчүн биз салык, алым, жыйым төлөп, дагы башка социалдык чегерүүлөрдү жасап турушубуз керек? Окуучуларга жуп-жуп болуп, Окуу китебинин § 18 параграфынын башындагы София менен Азаматтын диалогун окуп чыгууну сунуштаңыз. Окуучулар Окуу китебинин § 18 параграфындагы “бюджеттик система”, “салык”, “жыйым”, “алым же айыппул” деген өзөктүк түшүнүктөрдү чечмелеп бериши керек. Окуучулар өздөрү же алардын үй-бүлөлөрү жашоосунда ушул түшүнүктөрдү кезиктирди беле? Жеке тажрыйбасын колдонуп, бир нече мисал келтирүүсүн сунуштаңыз.

2-вариант. Окуучуларга аңгемени окуп бериңиз². Саша Лапин досунун үйүндө көпкө кармалып, кечки тамакка кечигип келди. Бирок үйгө жүгүрүп кирип, эч ким тамак иче электигин көрүп таң калды: апасы менен чоң атасы телевизордон сериал көрүп жатышты, чоң апасы болсо шарф токуп отурган экен.

¹ <http://best-aphorisms.ru/oliver-uendell-holms>

² Жалпы билим берүүчү мекемелерде билим алган жогорку класстын окуучулары үчүн окуу китеби. “Экономика” М, АСТ, 1999-ж.

– Атаң салык инспекциясына баш багып, кечирээк келе турганын айтты, - деди апасы Сашанын таң калган жүзүн көрүп.

– Ии десең, ушунча жыл жашап, салык инспекциясы тууралуу эзели укпаптырмын, - деп үшкүрдү чоң энеси.

– Салыктар, салыктар – бир жылда дээрлик бир айлык салыкка кетет, - апасы ачуулана баштады, - бул деги кимге кереги бар эле? Директорубуз да даттанып жатат – жаңы цехтин курулушуна эч акча артпай калды – баарын мамлекетке берүүгө мажбур болуп жаткан экен.

Буллардын сөзүнө чоң атасы, отставкадагы полковник да кошулду. Чон атасы тартипти жакшы көргөндүктөн мындай талаш-тартыштарда дайыма мамлекетти жана өкмөттү колдоп келет. Бул жолу да апасынын сөздөрү аны кайдыгер калтыра алган жок:

– Эгерде салыктар төлөнбөсө, анда акысыз бейтапканалар жана мектептер да болбойт.

– Ар бирибиз тапканыбызды толугу менен алып, андан кийин азык-түлүк, дарылануу, мектеп үчүн өзүбүз эле төлөп турсак болмок, - деп сөзүнөн кайтпай турду апасы.

– Анда мамлекеттик бюджетке акча кайда түшүп турат?

Апасы бир саамга ойлонуп отурду, чоң атасынын сөзү жакшы эле таасир тийгизгени менен, аягына чейин ынандыра алган жок.

– Макул, мен көп салык төлөйүн дейин, кимдир бирөө аны такыр эле төлөбөйт да, ал эми бюджеттик мекемеде иштегендердин айлык акысы дээрлик бирдей да. – Негизи эле, салыкка канча акча кетип жатканын ойлосоң эле иштегим келбей калат.

– Аның да туура, - деп күңкүлдөдү чоң атасы. – Салыктар өтө эле жогору. Мына, менин тааныштарым өткөн жылы фирма ачайын деп, анан канча салык төлөй турганын эсептеп чыгып, бул оюнан кайтышты. Салык төмөндөгөнчө күтө турмай болушту.

Ушул маалда эшик чырылдап калды. Атасы үйгө келип, баары кечки тамак ичкени дасторконго отурушту.

Окуучулардан салыктарга кандай мамиле жасаарын сураңыз. Аларга салыктын кайсы түрлөрү белгилүү? Бюджетке салыктык чегерүүлөр керекпи? Үй-бүлөнүн же жарандын кирешесинин канча үлүшүн салыктар түзөт? Окуучулар салык төлөөгө даярбы жана эмне үчүн?

Жарандык укуктарды гана эмес, ошол эле маалда жарандык милдеттенмелерди да кошо алганда адам бойго жетти деп эсептелинет. Окуучулардын биринен Окуу китебинин § 18 параграфындагы милдеттүү төлөмдөрдүн аныктамасын үн чыгарып окуп берүүсүн өтүнүңүз. Окуучулар бул аныктамага таянуу менен, милдеттүү төлөмдөрдүн кандай түрлөрүн атай алышарын сураңыз. Окуу китебинин § 18 параграфындагы “Милдеттүү төлөмдөрдүн түрлөрү” аттуу 15-таблицага окуучулардын көңүлүн буруңуз. Алардан салыктар качан пайда болгон деп сурап көрүңүз. Окуучулардын бирине салыктардын таржымалынан айрым бир факттарды жана КР салык кызматынын тарыхын айтып берүүнү сунуштаңыз.

Тема боюнча кошумча материал

САЛЫКТАР КАНТИП ПАЙДА БОЛГОН ¹

салык орнотуу сунушу үчүн эле адамды шаардан кууп чыгышчу. Орто кылымда королго салыкты үч учурда гана төлөшчү: өзүн туткундан чыгарып алуу үчүн; анын улуу баласын рыцарлыкка өткөргөндө жана кызынын үйлөнүү тоюна. Бул төлөмдөрдүн баары мамлекеттик маселелерди эмес, “жеке” маселелерди чечүүдө жардам болгон. Кийинчерээк Англияда парламентаризм тарыхы башталып, парламент салыктарды орнотуу укугуна ээ болду. Ушул күнгө чейин “Англиянын парламенти эркекти аялга айландыруудан башканын баарын, ал эми король жаңы салыктарды киргизгенден башканын баарын жасай алат” деп айтып келишет². Башында салыктарды согушта жеңилген эл жана калктын төмөн катмарлары гана төлөшчү. Мисалы, Байыркы Орусияда IX кылымда княздык казынанын негизги киреше булагын алымдар (пошлиналар) түзчү. Бул системалуу тикелей салык эле. Пошлина эки ыкма менен

¹ <http://www.history-of-taxes.narod.ru>

² <http://www.jurvest.ru/articles/nalogi.htm>

алынчу: “араба” менен – бул салык Киевге жеткирилчү жана “адамдар” менен – мында князь же анын кошуундары алым алганы өздөрү барышчу. Кыйыр салык салуу соода жана соттук алымдар түрүндө болгон. Алар дарыядан өткөрүү үчүн, кампага ээ болуу үчүн алынган. Андан соң салыктар өзгөрүп, кайсы бири жоголуп же жаңылары пайда болуп турган. Петр I мезгилинде “Сакал белги” киргизилген, ал сакал өстүрүү укугу үчүн өзгөчө алым төлөнгөндөн кийин берилчү. Шаарга кирип жана чыгып баратканда сакал үчүн ак сөөктөр 60 руб., шаардыктар 30 руб., ал эми дыйкандар 1 тыйындан төлөп турушчу. СССР маалында Никита Сергеевич Хрущев, мисалы, мөмөлүү бак-дарактар үчүн салык киргизген. Бул болсо бардык жерде мөмөлүү бактардын кыйылышына алып келди. 1765-жылы орус тарыхчысы А. Поленов (1738–1816-ж.ж.) “Орусиядагы дыйкандардын крепосттук абалы жөнүндө” деп аталган эмгегинде биринчи жолу “салык” терминин колдонгон. Бирок “Элдердин байлыгынын табияты жана себептери жөнүндө изилдөөдө” Адам Смит негиз болуучу тезисти формулировкалай алган: салык – бул аны төлөгөн адам үчүн кулчулуктун белгиси эмес, бул – эркиндиктин белгиси. Салыктар – бул жөн гана мамлекет алган акча эмес, бул мамлекетти коргоо үчүн ыктыярдуу акы, бул мамлекеттен өз жарандары алдында милдеттенмелерин аткаруусун талап кылуу укугу үчүн акы. Мамлекеттин күчү – анын бюджетинде. Кыргыз Республикасынын Салык кызматы Өкмөттүн токтому менен 1990-жылы өз алдынча ведомство катары түзүлгөн. 1994-жылдан бери Салык кызматы КР Финансы министрлигине баш ийип келет. 2002-жылы Финансы министрлигине караштуу Кирешелер боюнча комитет түзүлгөн, ал эми 2005-жылы Мамлекеттик салык инспекциясы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн тикелей карамагына өткөн. 2007-жылы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик салык инспекциясы Кыргыз Республикасынын Салыктар жана жыйымдар боюнча мамлекеттик комитети болуп кайра түзүлгөн. 2009-жылы Кыргыз Республикасынын Салыктар жана жыйымдар боюнча мамлекеттик комитети Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик салык кызматы болуп кайра уюшулган. Бүгүнкү күндө КР Салык кызматы абдан маанилүү тапшырманы аткарат – ал мамлекеттик бюджетти толтурат. 2009-жылдын 1-январынан тартып Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин жаңы редакциясы киргизилди. Салыктардын саны 16дан сегизге чейин кыскартылды. КНС ставкасы 20дан 12 пайызга чейин түштү. Пайдага салыктын жана киреше салыгынын ставкалары 10 пайыз көлөмүндө сакталып калды. Сатуудан алынган салык, атайын каражаттарга салык, жер казынасына салык, мүлк салыгы киргизилди. “Салыктык келишим”, “Эркин экономикалык зоналар” өңдүү атайын салыктык режимдер киргизилди.

Тактага төмөнкү сөздөрдү жазып чыгыңыз: “эркектин жаны”, “мештин трубасы”, “иттин куйругу”, “автомобиль”, “сотко арыз берүү” (тандоонузга жараша салык салуунун башка объекттерин кошуңуз).

Окуучулардан бул түшүнүктөрдүн баарын эмне бириктире турганын сураңыз. Жооп: ар кайсы мезгилде бул түшүнүктөрдүн баары салык алуу үчүн себепчи болгон. Салык системасынын тилинде мунун баары – **салык салуу объекттери**.

“Салык” сөзүндө беш тамга бар жана анын беш белгиси бар. Окуучулар бул белгилерди дептерге жазып алышы керек:

- жарандардын же ишканалардын кирешесинин бөлүгү;
- милдеттүү жана мажбурлоочу мүнөзгө ээ;
- мезгилдүү төлөө;
- мамлекеттин пайдасына төлөө;
- төлөө көлөмү жана тартиби мыйзам менен аныкталат.

Салыктар төмөнкү функцияларды аткара турганын айтыңыз:

Фискалдык – салыктар өлкөнүн бюджетин түзүү булагы болуп саналат.

Бөлүштүрүүчү – калктын түрдүү категориялары ортосунда салык кирешелерин кайра бөлүштүрүү.

Жөнгө салуучу – экономикалык табияты бар салык механизмдеринин жардамы менен өлкөнүн тигил же бул социалдык-экономикалык өнүгүү максаттарына жетүү.

Шыктандыруучу – жарандардын коом алдындагы өзгөчө салымын мамлекет тарабынан таанылуусу (Улуу Ата Мекендик согуштун катышуучуларына, Кыргыз Республикасынын Баатырларына жана жарандардын башка категорияларына салыктык жеңилдиктерди берүү).

Окуучуларга таблицаны таратып берип, анын негизинде түз жана кыйыр салыктар тууралуу

айтып бериңиз. Салыктардын түрлөрүнүн бир нече квалификациясы бар болгонун айтып, биз түз жана кыйыр салыктарга гана токтоолорубузду белгилеңиз. Түз салык тикелей кирешелерден же салык төлөөчүнүн мүлкүнөн алынат. Алардын акыркы төлөөчүсү болуп мүлктүн ээси эсептелинет. Түз салыктын мисалдары: жеке жактардан киреше салыгы, жер салыгы, мурастан, тартууга берилген мүлктөн алынган салык.

Кыйыр салыктар товардын же кызмат көрсөтүүнүн наркына кошулат. Анын акыркы төлөөчүсү болуп ошол товарды же кызмат көрсөтүүнү керектөөчү эсептелинет. Кыйыр салыктардын мисалдары: акциздик жыйымдар, КНС, бажы алымдары.

Түз салыктар ¹	Кыйыр салыктар ²
Киреше салыгы (жеке жактардын кирешесине салык). Төлөөчүлөр – жеке жактар. Объект – киреше алып келген экономикалык ишмердүүлүк. Салыктык ставка дүйнөдөгү эң төмөнкүлөрдүн бири – кирешенин көлөмүнө карабастан 10% болот. Пайдага салык. Төлөөчүлөр – юридикалык жактар жана жеке ишкерлер. Ставкасы – 10%. Алтын казуу тармагында иштеген ишканалардан бул салык алынбайт. Жер казынасын пайдалануу үчүн салык. Мындай салыктардын эки түрү бар – бонустар жана роялти. Бонус – бул кен жатагын чалгындоо, издөө, иштетүү максатында жер казынасын пайдалануу укугу үчүн бир жолку төлөм. Аны жер казынасын пайдалануу укугуна ээ болгон уюмдар (ата мекендик жана чет өлкөлүк), ишкерлер төлөшөт. Салыктын ставкасын Өкмөт түрдүү факторлорго жараша белгилейт. Мисалы, ресурстардын баалуулугу же пайдалуу кендердин аянты. Роялти – жер казынасын пайдалануу үчүн мезгилдүү (учурдагы) төлөмдөр. Ставкасы алынган ресурстарды сатуудан тушкөн пайдага, алардын түрлөрүнө жана көлөмүнө жараша белгиленет.	Кошумча нарк салыгы. Бул салык айрым жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү жана товарларды сатуудан (жеткирүүдөн), ошондой эле импорттон алынат. Салыктын ставкасы – 12 %. Акциздик салык. Акциздер. Акциздер – бул “күнөөгө батырган жүрүм-турумдан” алынган салык. Акциздик товарлар – тамеки, спирт ичимдиктери. Акциздер зер буюмдарга, килемдерге, териге, күйүүчү майга салынат. Ставкалары товарга жараша 100 000ден 200 000 сомго чейин жетет. Сатуудан алынган салык. Төлөөчүлөр болуп өлкөнүн аймагында жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү жана товарларды саткан уюмдар жана ишкерлер болуп саналат. Салыктын ставкасы иштин түрүнө жараша 1,5 пайыздан 5 пайызга чейин болот.

2 этап

Китептеги текст менен өз алдынча иштөө.

Окуучуларды топторго бириктирип, китептеги текстти өз алдынча окуп чыгууну сунуштаңыз. Класска суроо бериңиз: *Милдеттүү төлөмдөрдү төлөгөндөн кийин жаран мамлекеттен эмнени алат? Дагы кандай кошумча төлөмдөр бар жана эмне үчүн? Социалдык чегерүүлөр эмнеге кетет? Эгерде жарандар милдеттүү төлөмдөрдү төлөбөй калса, анда эмне болот?*

3 этап

Практикалык тапшырманы бериңиз.

1-вариант. Тапшырманы аткаруу. Салыктын көлөмүн өз алдынча эсептеп чыгууну сунуштаңыз. Тапшырмаларды сунуштап, тактага бирөөн жазып, аны кантип аткарыш керектигин түшүндүрүп бериңиз.

Тапшырма. Тапшырманы аткаруунун үлгүсү. 2014-жылы баасы 1 500 000 сом болгон кыймылсыз мүлк (үй) сатып алынды. 2013-жылы ипотекалык насыя боюнча үстөк пайыздарды тындырууга айына 25 000 сом сарпталат. 2015-жылы – 22 000 сом; 2016-жылы – 19 000 сом.

¹ http://kg.spinform.ru/nalogovaya_systema.html

² http://kg.spinform.ru/nalogovaya_systema.html

Эсептеп чыгуу: салыктык эсептен чыгаруу канча болот?

Чечүү: 1) 2014-ж. = $25\,000 \cdot 12 = 300\,000$ сом. Салыктык эсептен чыгаруунун босоголук суммасы 230 000 сомго барабар. Алынышы мүмкүн болгон салыктык эсептен чыгаруу 230 000 сомго барабар.

2) 2015-ж. = $22\,000 \cdot 12 = 264\,000$ сом. Салыктык эсептен чыгаруунун босоголук суммасы 230 000 сомго барабар. Алынышы мүмкүн болгон салыктык эсептен чыгаруу 230 000 сомго барабар.

3) 2016-ж. = $19\,000 \cdot 12 = 228\,000$ сом. Салыктык эсептен чыгаруунун босоголук суммасы 230 000 сомго барабар. Алынышы мүмкүн болгон салыктык эсептен чыгаруу 228 000 сомго барабар.

Баары: 688 000 сом.

Жообу: Үч жыл үчүн салыктык эсептен чыгаруу – 688 000 сом.

Тапшырманы өз алдынча чечүү. Окуучуларга өз алдынча чечүү үчүн бир нече тапшырманы сунуштаңыз. Сиз тапшырма жазылган карточканы таратып берсеңиз болот же тапшырманын тактага жаза аласыз. Тапшырманы туура аткаргандарга журналга баа коюңуз.

№1 тапшырма. 1972-жылы туулган кызматкердин декабрь айындагы кирешеси: айлык акы – 12 860 сом, сыйагы – 5 000 сом. Тапшырма: социалдык камсыздандырууга чегерүүлөрдү эсептеп чыгыңыз.

Жообу: 1) $12\,860 + 5\,000 = 17\,860$ сом

2) $17\,860 \cdot 10\% = 1\,786$ сом камсыздандыруу салымы (кызматкердин айлык акысынан кармалат)

3) $17\,860 \cdot 17,25\% = 3\,080,85$ сом камсыздандыруу салымы (Ишкананын эмгек акыны төлөп берүү фондунан төлөнөт)

Баары: $1\,786 + 3\,080,85 = 4\,866,85$ сом.

4) Социалдык камсыздандырууга чегерүүлөрдү кармап калгандан кийинки айлык акы: $17\,860 - 1\,786 = 16\,074$ сом.

Жооп: социалдык камсыздандырууга чегерүүлөр – 4 866,85 сом, чегерүүлөрдү төлөгөндөн кийин түшкөн киреше – 16 074 сом.

№2 тапшырма. Балдардын жогорку окуу жайда билим алуусу үчүн ата-энелер төлөгөн сумма – 72 500 сом. Атасынын же апасынын орточо айлыгы 15 000 сом.

Тапшырма: салыктык чыгарып салууну эсептеңиз.

Чечүү: 1) $15\,000 \cdot 12\% = 180\,000$ сом (бир жылдагы айлык акы)

2) Салыктык алып салуунун көлөмү боюнча чектөөлөр: $180\,000 \cdot 10\% = 18\,000$ сом

Жообу: Алуу үчүн мүмкүн болгон салыктык чыгарып салуу 18 000 сомго барабар.

№3 тапшырма. Январь айында кызматкердин айлык акысы 19 000 сом болду. Киреше салыгын эсептеп чыгыңыз.

Чечүү: 1) Сумма: $10\% \cdot 19\,000 = 1\,900$ сом.

Жообу: киреше салыгы – 1 900 сом.

2-вариант. Викторина¹. Классты эки командага бөлүп, кезек-кезеги менен суроолорду узатыңыз. Баарынан көп суроого туура жооп берген команда жеңүүчү деп табылат.

1. Салык деген эмне? (... мамлекеттин казынасына милдеттүү төлөм)

2. “Ашкере байлык буюмдарына салыкты” орнотуу менен, бул салык калктын кирешеси жогору катмарынын тапкан акчасын кайра бөлүштүрөт. Ал кайсы салык? (акциздер)

3. Баа деп эмнени атайбыз? (... товардын наркынын кагаз түрүндө туюндурулушу)

4. Түшкөн каражат менен өздүк нарк ортосундагы айырма эмне деп аталат? (киреше)

5. Салыктардын негизги функциясы кандай? (... экономиканы жөнгө салуу)

6. Бул салык өндүрүштүн бардык баскычтарында кошулуп турган кошумча наркты бюджетке алып коюу формасында болот (КНС)

7. Салыктык укук бузуулар үчүн жоопкерчилик чараларын санап бериңиз (... айыптар, туумдар, кайсы бир иш менен алектенүү жана кайсы бир кызмат ордун ээлөө укугунан ажыроо, төрт жылга чейин эркинен ажыратуу, мүлкүн камакка алуу жана конфискациялоо...)

¹ <http://открытыйурок.рф>

8. Кайсы салыктар жергиликтүү деп аталат? (... жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары белгилейт жана жергиликтүү бюджетке чегерилет)
9. Кайсы жаштан баштап жеке жак салык жоопкерчилигине тартылышы мүмкүн? (... 16 жашынан баштап)

Талкуу үчүн суроолор: Салыкты төлөш керекпи? Эгерде төлөш керек болсо, анда эмне үчүн? Салыкты кандай максаттарда чогултушат? Кандай жаңы экономикалык терминдер менен тааныштыңыз? Алар эмнени билдирет? Салыктар мамлекеттин канаты деген ырастоого кошуласызбы? Бүгүн өзүңүз үчүн жаңы эмнелерди үйрөндүңүз?

Үй тапшырмасы

Окуу китеби § 18, Жумушчу дептер, 1, 4-тапшырмалар. Соттук же бажы алымдары, айыптары тууралуу билдирүү даярдаңыз. Төм. суроолорго жооп бериңиз: Үй-бүлөңүздө кимдир бирөөгө салыктык жеңилдиктер берилгенби? Сиздин үй-бүлөңүздө салыктардын кайсы түрлөрүн төлөшөт?

2-тапшырмадагы “Салыктын негизги элементтери” аттуу таблицага жооптор: 1 – «б», 2 – «д», 3 – «г», 4 – «в», 5 – «а».

15-тестке (“Салыктар”) жооптор: 1 – «д», 2 – «д», 3 – «г», 4 – «б», 5 – «д», 6 – «д», 7 – «в», 8 – «а», 9 – «в», 10 – «д».

§ 20. Коммуналдык кызмат көрсөтүүлөргө чыгашалар

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар үй-бүлөлүк бюджеттин жалгама бөлүктөрүн, “үнөмдүүлүк”, “коммуналдык төлөмдөр” өңдүү айрым экономикалык түшүнүктөрдү билишет.
2. Окуучулар коммуналдык кызмат көрсөтүүлөр үчүн акы төлөөнүн эрежелерин билишет жана ал эрежелерди сакташат.
3. Окуучулар светтин, газдын, суунун көрсөткүчтөрүн айырмалай алышат жана бул кызмат көрсөтүүлөр үчүн акы төлөөгө квитанцияны толтура алышат.
4. Окуучулар финансылык чыгашаларга жана үнөмдүүлүккө карата аң-сезимдүү мамиленин принциптерин түшүндүрө алышат.
5. Окуучулар аргументтерди келтирип, өз көз карашын коргой алышат, тыянак чыгара алышат, өзүнүн чыгармачыл ишин классташтарынын иши менен салыштыра алышат.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, флипчарт, ак маркер же боор менен жазылчу такта, маркерлер же боор, скотч, Окуу китеби, § 20; Жумушчу дептер, § 20.

Убактысы: 45 мүнөт.

Сабактын планы

1 этап

Бул сабакта ар бир жарандын жана ар бир үй-бүлөнүн чыгашаларындагы маанилүү жана ажыратылгыс бөлүк – коммуналдык кызмат көрсөтүүлөрдү төлөө тууралуу сөз болоорун окуучуларга айтыңыз. Сабактын максатын айтып, “тариф” жана “коммуналдык кызмат көрсөтүүлөр” терминдерин түшүндүрүп берүүнү өтүнүңүз. Талкууну Окуу китебинин § 19 параграфында сунушталган суроолор менен баштаңыз: ичүүчү сууга жана электр энергиясына бааны ким аныктайт? Үй-бүлөнүн коммуналдык чыгашаларынын баасына таасир тийгизе аласызбы? Окуучулардын эсине салыңыз: адамзатынын тарыхын ыңгайлуулуктун өнүгүү тарыхы катары мүнөздөсө болот, адам дайыма жашоо шарттарын жакшыртууга умтулуп келген. Ошондуктан үйлөрдө ичүүчү суу жана канализация, электр жарыгы жана жылуулук, лифт, таштанды чыгаруу ж.б. өңдүү кызмат көрсөтүүлөр пайда болуп, бар-

ган сайын өнүгүүдө. Экономикада ар бир товардын, жумуштун же кызмат көрсөтүүнүн баасы болот, анткени аны өндүрүүгө чыгым кетет. Мисалы, сууну трубадарга жеткирүү үчүн электр энергиясын сарпташ керек, таштанды чыгаруу үчүн күйүүчү май жана таштанды жыйнай турган кызматкердин айлык акысын төлөп бериш керек. Окуучуларга бул тууралуу Окуу китебинин § 19 параграфында сунушталган маалымат менен таанышууну сунуштаңыз. Окуучулардан сураңыз: алар “коммуналдык төлөмдөр” жана “тариф” терминдерин кантип түшүнүшөт?; тарифтерди ким жана кантип орнотот?; эмне үчүн Кыргызстанда ишканалар жана жарандар бул кызмат көрсөтүүлөр үчүн ар башка төлөшөт?

Чакан оюн көрсөтүүсү¹

(Эшик тыкылдап, чоң эне кирип келет)

Мугалим: Саламатсызбы, Вера Петровна, эмне болду?

Чоң эне: Балдар, мага жардам бергиле. Мен кандайдыр бир кагаздарды алдым, аларды эмне кылаарымды билбей отурам ...

Кыз: Чоң эне, мага берсеңиз, карап көрөйүн. Бул светке, газга, сууга квитанциялар турбайбы, буларды төлөш керек!

Чоң эне: Кызым, кайсы жерге барып төлөй алам?

Кыз: Почтага, банкка барып төлөсөңүз болот.

Чоң эне: Рахмат, айланайын, анда төлөйүн, жакшы калгыла.

Мугалим: Жакшы барыңыз.

Төмөнкү суроолорду бериңиз: Эмне үчүн төлөм документтерине туура мамиле жасоо маанилүү? (себеби коммуналдык төлөмдөр – бул үй-бүлөлүк бюджеттин чыгаша беренесинин бири болуп саналат). Үй-бүлөнүн бюджетти деген эмне? (бул үй-бүлөнүн белгилүү бир мезгил аралыгындагы кирешеси жана чыгашасы). Үй-бүлөлүк бюджет эмнеден турат? (кирешелерден жана чыгашалардан). Киреше эмнелерден түзүлөт? (айлык акы, пенсия, стипендия, жөлөкпул, салымдардан түшкөн пайыздар, батирди ижарага берүүдөн түшкөн киреше). Үй-бүлөдө акчаны эмнеге сарпташат? (тамактанууга, окууга, эс алууга, кийим жана эмерек сатып алууга, маданий-тиричилик кызмат көрсөтүүлөрүнө: киного, музейге, театрға барууга). Үй-бүлөлүк бюджеттин чыгашасындагы негизги беренелердин бири – бул коммуналдык кызмат көрсөтүүлөр үчүн акы төлөө болгонун айтыңыз. **Коммуналдык кызмат көрсөтүүлөр – бул жашоонун ыңгайлуу шарттарын камсыздоо үчүн кызмат көрсөтүүлөр деп тыянак чыгарыңыз же окуучулар ушундай бүтүмгө келиши керек.**

2 этап

Топтук практикалык иш.

Суу, электр жарыгы жана жылуулук – бул бизге күн сайын, атүгүл саат сайын керек экенин, биз муну адатта байкабай турганыбызды айтыңыз: колдорубузду жууш үчүн кранды ачабыз, жарык болсун деп светти күйгүзөбүз ж.б. Коммуналдык кызмат көрсөтүүлөр үчүн акыны, б.а., коммуналдык төлөмдөрдү ар бир айдын он бешине чейин төлөйбүз.

Көнүгүү жасайбыз.

1. Эсептегичтерден көрсөткүчтү жазып алуу, электр үчүн акы төлөө.

Азыр биз бөлмөнү жарыктандыруу үчүн электр лампаларын колдонобуз. Электр эсептегичтин чыгашаларын белгилейбиз, электр энергиясын саатына кВт менен өлчөйбүз. Электр эсептегичтен көрсөткүчтү алуу үчүн көзөнөктөгү сандарды жазып алыш керек. Свет үчүн канча акча төлөй турганыбызды эсептеп чыгыш үчүн өткөн айда эсептегичтеги көрсөткүч кандай болгонун жана 1 кВт электр энергиясы канча тураарын билиш керек. Свет үчүн тарифтин баасы азыр канча болгонун ким билээрин класстан сураңыз (мисалы, 70 тыйын). Элестетип көрөлү: бүгүнкү күндө электр эсептегичтеги көрсөткүч 3 200 кВт/с болду, ал эми өткөн айда көрсөткүч 3 100 кВт/с болгон. Эгерде 1 кВт/с үчүн баа 70 тыйын болсо, бул айда электр энергиясы үчүн канча төлөйсүз? (учурдагы көрсөткүчтөн мурдагы көрсөткүчтү алып салыш керек: $3200 - 3100 = 100$ (кВт/с)) Электр энергиясынын 100 кВт канча болот? (Бир кВт баасын сарпталган электр энергиясынын санына көбөйтөбүз).

2. Эсептегичтерден көрсөткүчтү жазып алуу, газ үчүн акы төлөө.

Электр энергиясын эсептеген приборлордон тышкары башкалары да бар. Мисалы, газ жана суу эсептегичтери. Газ жана суу үчүн төлөмдөрдүн баасын электр энергиясына төлөмдү эсептеген-

¹ Любимов Л.Л., Раннева Н.А. Экономикалык билимдин негиздери. - М.: Вита-Пресс, 1997-ж.

дей эле болот. Суу куб метр менен өлчөнөт. Газ үчүн акыны эсептеп чыгууну сунуштаңыз.

2017-жылы газдын 1 куб. метри калк үчүн 14,19 сом болчу. Учурдагы көрсөткүч 10 120 куб-метр, өткөн айда 10 100 кубметр. 20 кубметрди сарптасаңыз бир ай үчүн 283,8 сом төлөйсүз.

3. Эсептегичтерден көрсөткүчтү жазып алуу, суу үчүн акы төлөө.

Эми суу үчүн акыны эсептешибиз керек. 2017-жылы муздак суунун 1 кубметри 15 сом болчу. Эсептегичтеги учурдагы көрсөткүч 250, өткөн айда 240 болчу. Ошентип биз 10 кубметр сууну сарптадык дейли. Ошондуктан 150 сом төлөшүбүз керек. Ысык суунун 1 кубметри дээрлик алты эсе кымбат турат. Себеби сууну жылытканга электр энергиясы сарпталат, ал эми ал үчүн да акы төлөш керек болот.

Окуучуларга свет, суу жана газ үчүн акыны өз алдынча эсептеп чыгууну сунуштаңыз. Окуучулар Жумушчу дептерди ачып, 39-таблицаны толтурушу керек.

39-таблицага жооптор.

А) Калктан электр энергиясы үчүн акы 700 кВт/с чейин 1 кВт/с үчүн 0,77 сом.

мурдагы		2100	3400	1700
кийинки	5720	2300	3550	1930
Бир ай үчүн төлөм	$90 \times 0,77 = 227,69, 3 \text{ сом}$	$200 \times 0,77 = 154 \text{ сом}$	$150 \times 0,77 = 115 \text{ сом}$	$230 \times 0,77 = 177,1 \text{ сом}$

Б) Калктан газ үчүн акы 14, 19 сомду түзөт.

мурдагы		12300	15600	1700
кийинки	11100	12450	17000	1830
Бир ай үчүн төлөм	$100 \times 14, 19 = 1419 \text{ сом}$	$150 \times 14, 19 = 2125, 5 \text{ сом}$	$400 \times 14, 19 = 5676 \text{ сом}$	$130 \times 14, 19 = 1844, 7 \text{ сом}$

В) Калктан муздак суу үчүн акы 1 кубметр үчүн 15 сомду түзөт

мурдагы		250	265	270
кийинки	250	265	270	283
Бир ай үчүн төлөм	$10 \times 15 = 150 \text{ сом}$	$15 \times 15 = 225 \text{ сом}$	$5 \times 15 = 75 \text{ сом}$	$13 \times 15 = 195 \text{ сом}$

Окуучулар өз жоопторун кезек-кезеги менен окуп жатканда тапшырма канчалык туура аткарылганын текшерипиз.

Электр энергиясы, суу жана газ үчүн акы эсептегичтердеги көрсөткүчтөргө ылайык ай сайын төлөнөрүн айтыңыз. Төлөм квитанциясын толтургандан кийин гана акы төлөш керектигин айтыңыз. Бүгүн биз квитанцияны толтурбай турганыбызды, бирок эсептерди туура жүргүзө билиш керектигин айтыңыз.

3 этап

Эми коммуналдык төлөмдөр үчүн акыны кайсы жерден төлөш керектигин айтасыз. Көнүгүүнү аткарып, сунушталган мекемелердин ичинен ашыкчасын чыгарып салып, керектүүсүн тандап алуу керектигин айтыңыз – дарыкана, банк, почта, супермаркет, бейтапкана, ЖЭУ кассасы. Ошондой эле азыр кызмат көрсөтүү үчүн акы төлөөнүн жаңы формасы пайда болгонун айтыңыз: атайын түзүлүштөрдү – төлөм терминалдарын көптөр өздөштүрүп калса керек. Терминал аркылуу төлөө үчүн клавиатурадан төлөмдүн түрүн тандап алып, квитанциядагы штрих-кодду атайын терезеге жакындатып, накталай же банк картасы менен төлөсө болот. Эгерде сиз квитанцияда жазылган суммадан ашыкча төлөп койсоңуз, анда ал акча мобилдик телефондун эсебине которулат. Эгерде коммуналдык төлөмдөрдү өз убагында төлөбөсө, анын кесепеттери кандай болоорун сураңыз (айып салынат же башкача айтканда туум кошулуп турат: туум – акыдан мыйзам менен белгиленген үстөк пайыз жана төлөм канчалык кечиктирилсе, ошончолук ашык акча төлөгөнгө мажбур болосуз).

Талкуу үчүн суроолор: Светти, газды, сууну үнөмдөш керекпи? Эмне үчүн? Электр энергиясын же сууну үнөмдөөнүн кандай ыкмаларын билесиз? Үнөмдөө – бул акчаны, убакытты, күчтү, башка ресурстарды **үнөмдөө, аларды колдонгондо аяр мамиле жасоо, чыгашаларды азайтууга аракет жасоо.**

11-тема. Коомдук финансы: бюджеттердин түрлөрү жана жарандардын укуктары.

§ 21. Бюджеттердин түрлөрү: Мамлекеттик (республикалык) жана жергиликтүү бюджеттер

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар мамлекеттик бюджет жөнүндө түшүнүккө ээ болуп, өлкөнүн экономикалык жашоосунда мамлекеттик бюджеттин ролун ачып бере алышат.
2. Окуучулар мамлекеттин негизги финансылык планы катары мамлекеттик бюджеттин түзүмү менен түрлөрүн, мамлекеттин киреше булагы катары салык салуунун принциптерин жана усулдарын билишет; Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин өзгөчөлүктөрүн көрсөтө алышат.
3. Окуучулар “бюджет”, “киреше”, “чыгаша” түшүнүктөрүн өздөштүрүшөт;
4. Окуучулар иш жүзүндө дефицит жана профицит түшүнүктөрүн колдонгонду үйрөнө алышат. Бул үчүн алар суроолорго жооп бергенде ушул түшүнүктөрдү колдонуп, бюджеттердин түрлөрүн салыштырышат.

Керектүү материалдар: мультимедиа аппаратурасы (экран, компьютер, мультимедиялык проектор); А 4 форматындагы кагаз, флипчарт, ак маркер же боор менен жазылчу такта, маркерлер же боор, скотч, Окуу китеби, § 21; Жумушчу дептер, § 21.

Убактысы: 60 мүнөт.

Сабактын планы.

1 этап

Окуучулар менен саламдашыңыз жана бүгүнкү сабак буга чейин бюджет тууралуу башталган кептин уландысы экенин айтыңыз. Кайсы бир **белгисиз адам “Бюджетти бекитүү жөнүндө окуядан артык кайгылуу сюжет жок” деп айткан экен.** Автордун бул сөзүн кантип түшүнүшөөрүн окуучулардан сураңыз. Бул сөздөргө кошулса болобу? Эмне үчүн? Ар бир жаран өз өлкөсүнүн өсүп-өнүгүүсүн, демек өз үй-бүлөсүнүн бакубат жана жайлуу шартта жашоосун каалайт. Ал эми өлкөнүн өнүгүүсү салыктарды төлөөдөн көз каранды болот. Салыктык түшүүлөр мамлекеттик бюджеттеги каражаттардын булагы болуп саналат.

Давид Рикардо **“өндүрүштөгү дээрлик бардык салыктар айланып келип эле керектөөчүнүн мойнуна илинет”** деп айткан¹. Окумуштуу-экономисттин бул пикирине кошуласыңарбы деп окуучулардан сураңыз. Кандай деп ойлойсуңар, бюджет деген эмне? Дептерге буларды жазып алыш керек: **“Мамлекеттик бюджет – бул федералдык же жергиликтүү бийлик органдарынын чыгымдарын жабуу үчүн кирешелерди чогултуунун жана алынган каражаттарды колдонуунун жыйынды планы”**². Же **“Мамлекеттик бюджет** (англ. budget – сум-ка, капчык) – бул мамлекеттин белгилүү бир мезгил аралыгына түзүлгөн кирешелер жана чыгашалар сметасы, ал мамлекеттик кирешелердин булактарын жана акчаны сарптоо багыттарын, каналдарын көрсөтүү менен түзүлөт”³.

¹ <http://ege-obchestvoznanie.ru>

² И. В. Липсиц. Экономика. 10-класс үчүн базалык курс, Москва 2012-ж., 217-бет.

³ <http://humanitar.ru>

Борбордук же жергиликтүү бийлик органдарынын чыгашаларын жабуу үчүн кирешелерди чогултуунун жана алынган каражаттарды колдонуунун жыйынды планы катары **бюджеттин** өз функциялары бар экенин айтыңыз. Мисалы, бюджеттин функциялары төмөнкүлөр:

- Фискалдык, ал бюджеттин финансылык базасын түзүү менен байланышта болот;
- Экономикалык жөнгө салуу;
- Социалдык, ал калктын муктаж болгон катмарларын коргоо үчүн мамлекеттик бюджетти колдонууну караштырат.

Ар бир мамлекет бюджетин идеалдуу түзгөнгө умтулат. Ал эми идеалдуу бюджет – бул пландалган чыгашалар = пландалган кирешелер.

Бирок дайыма эле ушундай кырдаал түзүлө бербейт. Кээде теңдик бузулуп, бюджеттин **таңсыктыгы** же **профицити** пайда болот. Окуучуларга салыштыруу үчүн материалды сунуштаңыз.

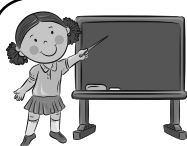
Ар бир кырдаалга кененирээк токтолууну сунуштаңыз. Кирешелер чыгашалардан ашып кеткенде (акча каражаттары ашык болуп калса) бюджеттин **профицити** пайда болот. Мамлекет ашыкча акча каражатын эмнеге сарптай турганын божомолдоп көрүүнү сунуштаңыз. Кээде тескерисинче кырдаал түзүлөт – кирешелер чыгашаларга караганда аз болуп калат. Мындай кырдаал мамлекеттик бюджеттин **таңсыктыгы** деп аталат. Мамлекеттик бюджеттин таңсыктыгын жеңүүнүн кандай ыкмаларын сунуштай алышат деп сураңыз. Окуучуларга бюджет таңсыктыгын жеңүүнүн бир нече ыкмасы бар болгонун айтыңыз.

- бюджеттин чыгашаларын кыскартуу,
- кирешенин кошумча булактарын издөө,
- акча чыгаруу,
- карызга акча алуу.

2 этап

Төрт окуучудан болуп чакан топтордо иштөө.

Окуучулар ар бир ыкманын оң жана терс жактарын аныктап, эң эле туура ыкма деп кайсынысын эсептешээрин айтышы керек. Ар бир ыкманы карап жатканда мугалим кошумча материалды¹ колдонуп, окуучулардын пикирлерин толуктап турса болот.

Кошумча материал

Способы преодоления дефицита бюджета

Бюджеттин чыгашаларын кыскартуу. Бюджет таңсыктыгы пайда болгондо бийликтин өкүлчүлүктүү органы мыйзамдар менен белгиленген чыгашаларды кыскартуу механизмдин киргизүү жөнүндө чечим кабыл алат. Мындай кырдаал секвестр деп аталат. **Бюджеттин чыгашаларын кыскартуу эмнеге алып келиши мүмкүн?**

Кирешелердин кошумча булактарын издөө. Бюджет таңсыктыгы пайда болгон учурда бюджетке кошумча кирешелерди тартуу жөнөкөй эле көрүнөт. Мисалы, жаңы салыктарды киргизүү же учурдагы салыктар менен жыйымдардын ставкасын көтөрүү. **Кирешенин кошумча булактарын издөөнүн жыйынтыгы кандай болушу мүмкүн?**

Акча чыгаруу. Мамлекетке акча каражаттары жетпей калганда кошумча акча белгилерин басып чыгарып, кызматчыларга, офицерлерге, мугалимдерге жана дарыгерлерге айлык акысын төлөп берүү же мамлекетке зарыл болгон товарларды сатып алууга кеткен чыгаша-

¹ И. В. Липсиц. Экономика. 10-класс үчүн базалык курс, Москва 2012-ж., 221-225-беттер.

лардын ордун толуктоо оор деле эмес. Бюджет таңсыктыгын жеңүүнүн мындай ыкмасы эмиссия деп аталат. **Кошумча акча каражаттарын чыгаруу эмнелерге алып келиши мүмкүн?**

Карызга акча алуу. Мамлекетке акча жетпей жатса, ал аны карызга алат. Ошентип мамлекеттик карыз пайда болот. **Мамлекет кимден карызга акча алса болот? Мамлекет эл аралык финансылык уюмдардан же өз жарандарынан, фирмалардан, уюмдардан карызга акча алып турса болот. Мамлекеттин карызга акча алуусунун кесепети кандай болушу мүмкүн?**

Сабактын бул бөлүгүнүн жыйынтыгын чыгарып, бюджетти түзүү бир нече негизги принциптерди сактоого негизделгенин айтыңыз:

Бирдиктүүлүк принциби – мамлекеттин бардык чыгашаларынын жана бардык кирешелеринин бюджетте топтолуусу. Мамлекетте бирдиктүү бюджеттик система, финансылык документтердин жана бюджеттик классификациянын бир түрдүүлүгү болушу керек.

Толуктук принциби – бардык кирешелерди жана чыгашаларды бюджеттерде толук көлөмдө жана милдеттүү тартипте чагылдыруу.

Реалдуулук принциби – мамлекеттин кирешелерин жана чыгашаларын чын чагылдырылышы.

Айкындуулук принциби – ачыктык жана бардык чыгашалар менен киреше булактары тууралуу коомчулукту кабардар кылуу зарыл.

Ар бир мамлекетте бюджеттин бир нече деңгээли бар болгонун айтыңыз. Мисалы, Орусия Федерациясында үч деңгээл бар: федералдык маанидеги, федерациянын субъекттеринин бюджети жана жергиликтүү бюджет. Кыргызстанда эки деңгээл бар: борбордук жана жергиликтүү. Башкаруу системасында дайыма көйгөйдүн же тапшырманын эки түрү чечилгендиктен улам мамлекет менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу ортосунда мына ушундай ажырымдоо пайда болду.

3 этап

1-вариант. Жекече аткарыла турган практикалык тапшырма.

Окуучулар бюджеттин түрлөрү тууралуу параграфты өз алдынча окуп чыгып, кайсы маселелер мамлекеттик деңгээлде чечиле турганын, ал эми кайсыларын жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары чечээрин аныктап бериши керек; мамлекеттик бюджеттен эмнелерди каржыласа болоорун, ал эми кайсылар жергиликтүү бюджеттен каржыларын айтышы керек. Бул тапшырманы аткарууга 10-12 мүнөт бөлүңүз. Окуучулар текстте калем менен белгилерди коюш керек: “+” – “билем”, “?” – “түшүнүксүз, суроолор бар”. Тапшырманы аткаргандан кийин анын жыйынтыктарын талкуулоону сунуштаңыз. Окуучуларга суроолорду узатыңыз: Жергиликтүү өз алдынча башкаруу деген эмне? Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары кандай максатта түзүлөт? Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын компетенциясына кандай маселелер кирет?

Окуучулар өзүнүн жана жакындарынын жашоосунан мисал келтириши керек. Балким тааныштары, туугандары же окуучулар өздөрү конкреттүү маселени чечүү үчүн ЖӨБ органына кайрылган болушу ыктымал.

Талкуу үчүн суроолор:

Материалды жакшылап өздөштүрүп алышы үчүн окуучуларга параграфтын аягындагы көнүгүүнү аткарып, тигил же бул маселени чечүүдө каржылоонун деңгээли боюнча таблицаны толтуруп чыгууну сунуштаңыз. Окуучулардан сураңыз: бүгүн жаңы эмнелерди үйрөнүштү? Баарынан да эмне ни жакшы эстеп калышты? Бул темадагы билимди кайсы жерде колдоно алышат?

Үй тапшырма

Окуу китеби § 19, өз алдынча иш. Жумушчу дептердеги 1-4-тапшырмалар.

2-вариант. Бул ошол тема боюнча кошумча сабак болушу мүмкүн.

Тегерек стол, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлдөрү менен жолугушуу, анда окуучулардын “Мен жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө эмнелерди билем?” темасында

интерактивдүү ишинин элементтери да болот.

Максаты:

- жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө түшүнүктү калыптандыруу, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун ишинин өзгөчөлүү мүнөзүн, компетенцияларын билүүгө, жергиликтүү өз алдынча башкарууга шайлоолорду өткөрүүгө көмөктөшүү;
- окуучулардын маалыматты тандап алуу, системага салуу, башкаларга түшүндүрүп берүү, өз көз карашын жеткире алуу, пикирин жүйөлөштүрүп айта алуу жөндөмүн өнүктүрүү.
- окуучуларда укуктук саясий маданиятты калыптандырууга, жаран катары сезимин тарбиялоого, жигердүү турмуштук позициясын кармануусуна көмөк көрсөтүү.

Жолугушуунун алдында окуучуларга анкета толтуртуу максатка ылайыктуу болот. Эки суроого жооп берүүнү сунуштаңыз:

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу дегенде эмнени түшүнүш керек?

Коомдо жана мамлекеттик башкаруу системасында жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары кандай орунду ээлейт?

Окуучулар тобу жоопторго анализди алдын ала даярдашат жана аларды жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын өкүлдөрү менен жолугушууда тартуулашат. Бул болсо жолугушууда берилчү суроолордун тизмегин аныктап алууга жардам болот.

Жолугушуу төмөнкүдөй план менен жүргүзүлөт:

1. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу. Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун укуктук негиздери.
- 2..... Администрациясынын башчысы менен жолугушуу.
3. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын компетенциясы. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын деңгээлдери жана иш-милдеттери.
4. Айылдык аймактын же шаардык кеңештин депутаты менен жолугушуу.

§ 22. Жарандардын бюджеттик процесске катышуусу

Күтүлгөн жыйынтыктар

1. Окуучулар жергиликтүү өз алдынча башкаруу системасынын маңызын, “бюджеттик процесс”, “коомдук бюджеттик угуулар” жана “жарандык бюджет” түшүнүктөрүн билишет.
2. Окуучулар эмне үчүн бюджеттик процесске катышуу зарыл жана мүмкүн болгонун түшүндүрө алышат.
3. Окуучулар топто иштөө көндүмдөрүн өнүктүрүп, өз мектебинде Коомдук угууларды өткөрүү боюнча долбоорду иштеп чыга алышат.

Керектүү материалдар: А 4 форматындагы кагаз, флипчарт, ак маркер же боор менен жазылчу такта, маркерлер же боор, скотч, Окуу китеби, § 22; Жумушчу дептер, § 22.

Убактысы: 60 мүнөт.

Сабактын планы

1 этап

Окуучулар менен саламдашып, бул сабак жарандардын мамлекетти башкарууга катышуу укуктарына тиешелүү болгондуктан абдан маанилүү экенин айтыңыз. Бул кантип ишке ашат? Башкаруу органдарынын чечим кабыл алуу процессине катышуу укугу Кыргыз Республикасынын Конституциясында белгиленгенин түшүндүрүп бериңиз. Китепти ачып КР Конституциясынын 52-беренесин окуп чыгууну сунуштаңыз. Бул берененин өзүнчө пунктунда жарандардын бюджеттик процесске катышуу укугу бөлүнүп көрсөтүлгөнүн айтыңыз. Окуучулардан бул тууралуу эмне биле турганын сураңыз. “Бюджеттик процесс” деген эмне? Окуу китебиндеги бюджеттик процесстин аныктамасын окуп

берүүнү өтүнүз. “Баары эле түшүнкү болдубу?” деп сураңыз. Катышуучулар менен төмөнкү суроолорду талкуулаңыз:

- жергиликтүү бюджетти түзүүгө катышуу эмнени билдирет?;
 - бул жаранга эмне үчүн керек?;
 - Жаран бюджеттик процесске кандай ыкмалар менен катыша алат?
- Ыкмалардын бири коомдук угуулар болушу мүмкүн экенин түшүндүрүп бериңиз.

2 этап

Чакан топтордо иштөө.

1-вариант. Бул маселе боюнча китепти окуп чыгууну сунуштаңыз. Окулган материалды кайра айтып берүүнү жана зарыл болсо толуктап коюуну өтүнүз. Бир топ жоопту айтат, экинчиси окуучулардын алдында баяндама жасагандарды толуктап турат.

2-вариант. Таратып берме материалдарды даярдап, окуучуларды чакан топторго бөлүп, таанышып чыгуу үчүн окуучуларга материалдарды таратып бериңиз. Бул үчүн 15 мүнөт бөлүңүз.

Бюджет боюнча коомдук угуулар

1-топ үчүн суроолор жана материал

Бюджет боюнча коомдук угуулар эмне үчүн өткөрүлөт?

Бюджет бул – жергиликтүү өз алдынча башкаруу чыгарган маанилүү саясий документтердин бири. Бюджетти түзүү жана бекитүү процесси жарандардан жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын расмий адамдарынан бюджет кантип кабыл алынат жана аткарылат дегенди түшүнүшүн талап кылат. Ресурстардын чектелүү болгону бюджетти түзүүдө дайыма пайда болуп турчу көйгөй. Бул демек каржылоонун артыкчылыктарын тандоо зарылчылыгы бар дегенди билдирет. Ошондуктан бюджет – бул жөн гана финансылык план эмес, бул керектөөлөр чексиз болуп турган чакта ресурстардын чектелүү болгон принцибине негизделген артыкчылыктарды чагылдырган план.

Бюджет боюнча коомдук угуулардын укуктук негизи кандай болот?

Кыргыз Республикасынын азыркы мыйзамдары бюджет боюнча коомдук угууларды уюштуруу жана өткөрүү үчүн бир кыйла укуктук мүмкүнчүлүктөрдү берет. Угуулар бир нече мыйзам чыгаруучу актылар менен регламенттештирилет.

- КР Бюджеттик кодексинде 127-берене бар, ал коомдук бюджеттик угуулар түшүнүгүн ачып берип, аларды өткөрүүгө коюлган талаптарды аныктайт.
- “КР мамлекеттик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын карамагында турган маалыматка жеткиликтүүлүк жөнүндө” КР Мыйзамынын 4-беренесинин 1-пунктунда мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын иши ачык, айкын болуп саналат деп айтылган.
- Кыргыз Республикасында жергиликтүү өз алдынча башкарууну өнүктүрүүнүн 2013-2017-жылдарга карата программасы жана КР Өкмөтүнүн 2013-жылдын 18-декабрындагы №678 Токтому ЖӨБ органдарын өз ишинин жыйынтыгы үчүн жергиликтүү жамааттын алдында отчет берүүгө үндөйт.
- КР Финансы министринин 2015-жылдын 5-февралындагы №18-П Буйругу менен бекитилген КР жергиликтүү бюджеттерин түзүү жана аткаруу боюнча методикалык окуу китеби ЖӨБ органдарын коомдук бюджеттик угууларды өткөрүүгө чакырат.

2-топ үчүн суроолор жана материалдар

Бюджет боюнча коомдук угуулардын түрлөрү

Бюджет боюнча коомдук угуулар төмөнкүлөрдү кароо үчүн өткөрүлүшү мүмкүн:

- кийинки жылга бюджеттин долбоору;
- өткөн жылдын же быйылкы жылдын бюджетинин аткарылышы;
- кийинки жылга бюджеттин долбоору боюнча жана быйылкы жылдын бюджетинин аткарылышы боюнча бир эле маалда.

Жылына бир нече бюджеттик угууларды өткөрүп, анда түрдүү маселелерди караса болот (угуу-

лар жергиликтүү бюджеттин өзүнчө бөлүмдөрү боюнча өтүшү мүмкүн. Мисалы, билим берүү боюнча гана өткөрсө болот).

Бюджет боюнча угууларды качан өткөрүш керек?

Бюджет боюнча коомдук угууларды бюджеттик процесстин тиешелүү баскычына “байлаш” керек. Чындап эле, бюджетти жергиликтүү кеңеш бекитип, аткарууга кабыл алынып калган соң кийинки жылга бюджет долбоору боюнча угууларды өткөрүүнүн зарылчылыгы болбой калат. Ошондуктан бюджеттик процесстин баскычтарын билип, багытын жакшы түшүнүү, бюджеттик календарды билүү өтө маанилүү. Бюджеттик процесстин баскычтары:

- маалымат чогултуу;
- бюджетти түзүү;
- бюджетти кароо;
- бюджетти бекитүү;
- бюджетти аткаруу;
- бюджеттин аткарылышы боюнча отчетту бекитүү.

3-топ үчүн суроолор жана материал

Бюджеттик календарь

Бюджеттик календарь КР Бюджеттик кодексинин 95-беренесинде кенен баяндалган. Анда төмөнкүлөр аныкталган:

- Финансы министрлиги 15-июлга чейин жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына бюджеттик процесстин календардык планын; жергиликтүү бюджеттерди түзүү боюнча усулдук сунуштамаларды бериши керек.
- орто мөөнөттүү мезгилге Фискалдык саясаттын негизги багыттарына ылайык болжолдорду жана негиздемелерди:
- а) жалпы мамлекеттик кирешелердин көлөмү боюнча;
- б) жалпы мамлекеттик кирешелерден чегерүүлөрдүн ченемдери боюнча;
- в) бюджет аралык трансферттер боюнча;
- жергиликтүү бюджеттердин долбоорлору Финансы министрлигине 1-сентябрга чейин берилиши керек.

Иш жүзүндө элеттик муниципалитеттер бюджеттин киреше жана чыгаша бөлүктөрүнүн долбоорлорун түз Финансы министрлигине эмес, анын райондук финансы бөлүмдөрүнө (РайФБ), шаарлар болсо бюджеттин долбоорун түз Финансы министрлигине берилет. Бюджет Финансы министрлигине 1-сентябрга чейин берилиши керек. Бул демек РайФБ да өзүнүн бириктирилген (жалпылаштырылган) маалыматтарын даярдап алышы үчүн убакытка муктаж дегенди билдирет. Ошондуктан алар жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынан жергиликтүү бюджеттердин долбоорлорун мыйзамда көрсөтүлгөн мөөнөттөн 15-20 күн мурда берүүнү талап кылып келишет.

4-топ үчүн суроолор жана материал

Ийгиликтүү бюджеттик угууларды өткөрүү үчүн кандай шарттар керек?

Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун лидери (жергиликтүү кеңештин төрагасы, мэр же глава) бюджеттик угуулардын башында жергиликтүү жамааттын жана бюджеттин артыкчылыктары жөнүндө билдирүү менен чыгышы керек. Бул болсо жамаатты бюджет алардын кызыкчылыгында түзүлгөнүнө ынандырат. Бюджетти тааныштырып жаткан жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлү толук жана компетенттүү жоопторду бере алышы үчүн сандарды жакшы билүүгө тийиш (эгерде кызматкер бюджеттин тигил же бул саны боюнча түшүндүрмө бере албаса, жергиликтүү өз алдынча башкаруу жамаат алдында ыңгайсыз абалда калат).

Бюджеттик угуулардын убактысы мыйзамдарда көрсөтүлгөн бюджеттик календарга шайкеш келүүгө тийиш (мисалы, бюджеттин долбоору боюнча коомдук угууларды күзүндө өткөрүүнүн кажети болбойт). Угууларга мүмкүн болушунча бюджет жаатында чечим кабыл алган көбүрөөк адам тартылышы керек. Угуулар – бул жөн гана формалдуу талкуу эмес. Бул – жамаатка жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына бюджетке карата өз позициясын жана каалоо-ниетин жеткире алууга жардам берген жандуу дискуссия. Мындан тышкары угуулар муниципалдык кызматтарга, мекемелерге жана уюмдарга бири-биринин керектөөлөрүн, жамаат алдында өз милдеттеринин жана функцияларынын артыкчылыктуулугун, жарандардын муктаждыктарына жараша бюджеттик каржы-

лоонун келечегин жакшыраак түшүнүүгө жол ачат. Бюджет менен тааныштырып жатканда мүмкүн болушунча көбүрөөк көрсөтмөлүү материалдарды кошуш керек. Сан менен көрсөтүлгөн маалыматтарды өзгөчө атайын билими болбогон жарандар көп жакшы түшүнө бербейт. Ошондуктан мындай маалыматты кабылдоону жеңилдетүү үчүн сандарды көрсөтмөлүү инфографикалык форматка өткөрүү зарыл.

Угууларга чейин жана угуулар маалында бюджет жөнүндө маалыматты жайылтуунун маанилүү аспабы болуп бюджеттин кыскача сүрөттөлүшү (БКС) эсептелинет. Аны кантип даярдаш керектигин ушул китептин өзүнчө бөлүмүнөн окуй аласыз.

5-топ үчүн суроолор жана материалдар

Бюджеттик угууларда таратып берме материал

Атайын даярдыксыз бюджетти түшүнүү оор болот. Көпчүлүк жарандар Кыргыз Республикасында иштеген бюджет аралык мамилелердин системасы менен тааныш эмес. Көпчүлүгү оор финансылык графикаларды жана диаграммаларды, ошондой эле бюджеттик документтерде камтылган бюджеттик терминологияны түшүнө беришпейт. Көптөр эч качан бюджеттик документти көрүшкөн эмес жана бюджеттин сандары менен формулалары коомдук саясатка жана коомдук кызмат көрсөтүүлөргө кантип таасир тийгизээрин түшүнүшпөйт. Жарандардын көбү бюджеттин чоо-жайын окуп, түшүнүүгө убактысын короткусу келбегендиктен толук бюджеттин кыскартылган вариантын даярдоо практикасы бар. Адатта ал “Бюджеттин кыскача сүрөттөлүшү” (мындан ары – БКС) деп аталат. Бюджеттин кыскача сүрөттөлүшү коомчулук үчүн өзгөчө маанилүү болгон жана журналисттерди, жарандарды, депутаттарды ж.б. кошкондо түрдүү аудиторияга даректөөгө мүмкүн маалыматты камтыйт. Бюджеттин кыскача сүрөттөлүшү (финбөлүм тарабынан даярдалат, каалоочулар арасында таратылат, бардыгына жетимдүү болгон жерлерге илинет – стенддерге – жана угуулардын катышуучуларына таратылат)¹.

6-топ үчүн суроолор жана материал

Муниципалдык менчик боюнча коомдук угуулардан эффект

Муниципалдык менчикти натыйжалуу башкаруу тууралуу калктын кеңири маалымдуулугу – жергиликтүү өз алдынча башкарууга экономикалык жана саясий жактан пайдалуу. Муниципалдык менчикке байланышкан суроолор калкка түшүнүктүү жана жакын болот эмеспи. Ошондуктан муниципалдык мүлктү калк үчүн ачык, демократиялуу, пайдалуу жана кирешелүү пайдалануу сөзсүз түрдө калктын ишенимин жогорулатат жана акыр соңунда шаар жетекчилигинин саясий капиталын арттырат.

- Финансылык жактан алганда — жамаат муниципалдык менчикти башкаруу калктын финансылык абалына кандай таасирин тийгизе турганын билиши керек. Муниципалдык менчикти эффективдүү башкаруу муниципалитеттин кирешесинин өсүшүнө жана чыгашасынын азайышына алып келет. Бул да сөзсүз түрдө калктын бакубат жашоосуна тикелей таасирин тийгизет. Мисалы, эгерде жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы өз мүлкүн ижарага берүүдөн кирешесин жогорулата алса жана ал акчаны мектептин чатырын оңдоого сарптаса, анда калк муну оң жагынан баалайт. Бирок эгерде мындай чечим коомдук угуулар процессинде сөз сүйлөгөн калктын пикирин эсепке алуу менен кабыл алынса, анда мындай чечимдер андан чоң колдоого ээ болот.
- Экономикалык жактан — инвестиция тартуу үчүн жер участкаларын пайдаланууга ашыкча чектөөлөрдү алып салуу керек. Ошол маалда тирешүүнү пайда кылбаш үчүн коомчулуктун тиешелүү колдоосу талап кылынат. Бул муниципалитеттин аймагындагы жалпы экономикалык климатка таасирин тийгизет. Жеке ишкерлер жамааттын экономикасына көбүрөөк инвестиция сала башташат, жумушчу орундар көбөйөт жана калктын кирешеси да артат. Мисалы, эгерде муниципалитет курулуш үчүн участкаларды сатса же көп жылдык ижарага берсе, участкалардын максаттуу пайдаланылышы боюнча чектөөлөрдү алып таштаса, ишкерлер өзүн коргоолгондой сезе башташат жана курулушка, өндүрүштүн жаңы объектерин түзүүгө, кызмат көрсөтүүлөр чөйрөсүнө чын дили менен акча салышат.

¹ “Жарандардын КР Жергиликтүү өз алдынча башкаруусуна катышуусу” окуу материалдарынын топтому, 3-бөлүм, Добрецова Н., Балакунова А., Мусаева А., Градваль С. “Коомдук иш-чаралар (чогулуштар жана коомдук угуулар) жарандардын жергиликтүү өз алдынча башкарууга катышуусунун формасы катары)», Бишкек – 2015, 36-41-беттер.

- Бирок айрым объекттер менен жер участкторунун тагдыры жамаатты социалдык жана маданий мотивдерден улам тынчсыздандырып жатат. Чектөөлөрдү коомчулук менен макулдашпастан, өз эрки менен, бир тараптуу тартипте алып салса, бул жамаатта жүйөсүз шектенүүлөрдү, атүгүл нааразылыкты пайда кылат. Мындай көрүнүштү болтурбоонун бир жолу – коомдук угуулар. Анын жүрүшүндө жамаатка ушундай чечимдердин экономикалык пайдасы кенен түшүндүрүлүп берилет: инвесторду ишенимдүү укуктар менен камсыз кылып, керексиз чектөөлөрдү алып салып, жамаат участоктон бир кыйла көп киреше табат – аны жогорку баада саткандан же ижарага бергенден пайда түшөт.
- Аброй — демократиялык өлкө деген имидж түзүлөт, инвестициялык климат жакшырат. Эгерде жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын мүлктүк укуктары мыйзамдарда жакшы жазылса, жеринде акыл калчап киргизилсе, ал эми жамаат коомдук угуулар аркылуу менчикке карата чечим кабыл алууга катышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болсо, анда Кыргызстан Борбор Азиядагы мамлекеттер арасында менчикти башкаруу чөйрөсүндө лидердик позицияны ээлейт. Бул болсо өлкөнүн аброюн көтөрүүгө көмөктөшмөк¹.

3 этап

Практикалык тапшырма Окуучуларга коомдук угуулар боюнча өз материалы менен тааныштырууну сунуштаңыз. “Саймалуу араа” же “Селкинчек” усулун колдонуңуз. Окуучуларды аралаштырыңыз, анткени жаңы топто буга чейинки бардык топтордун өкүлдөрү болушу керек. 10-15 мүнөттүн ичинде окуучулар бири-бирине өз маалыматын айта башташат. Ошентип бардык катышуучуларда коомдук угуулардын маңызы тууралуу элеси болот.

Талкуу үчүн суроолор: Биздин заманда коомдук угууларга катышуу канчалык маанилүү? Коомдук угууларды мектепте өткөрүү маанилүүбү? Мындан ата-энелер, мугалимдер, окуучулар кандай натыйжа алышат? Мектепте коомдук угууларды кантип өткөрүш керек?

Окуучуларга коомдук угуулар – бул билим берүү процессиндеги маселелерди чечүүдө коомдук катышуунун формаларынын бири болгонун айтыңыз; угуулар процессинде билим берүү ишинин демилгечилери өз ниетин түшүндүрүп, ишмердүүлүктүн болжолдонгон долбоорун негиздеп берип, кызыкдар катышуучуларга долбоор боюнча пикирин билдирип, өзгөртүүлөрдү сунуштай алууга мүмкүнчүлүк беришет. Коомдук угууларды коомчулуктун кызыкчылыгына тиешелүү ар кандай долбоорлор боюнча өткөрө берсе болот. Алар бардык кызыкдар топтор көз карашын айтканда жана талкуу өз ара ишеним орун алган жагдайда өткөн учурда гана мүмкүн болушунча эффективдүү болот. Мектепте коомдук угууларга окуучулардын ата-энелери, мугалимдер, шаардык кеңештин депутаттары жана шаардык коомчулуктун өкүлдөрү катыша алышат. Коомчулук мектептин бардык билим берүүчү жана чарба иши тууралуу ишенимдүү маалыматты алууга; ишмердүүлүктүн болочок долбоорун талкуулоого катышууга; пландалып жаткан иштер боюнча жүйөлүү сунуштарды киргизүүгө укугу бар. Коомдук угуулардын өзөгүндө коомчулуктун катышуусунун үч принциби жатат: маалыматка жеткиликтүүлүк принциби; чечим кабыл алууга жеткиликтүүлүк принциби; сот адилеттигине жеткиликтүүлүк принциби (б.а., чечимге даттануу укугу). Мектепте коомдук угууларды өткөрүү өтө маанилүү. Себеби коомчулукту тең укуктуу өнөктөш катары тааныганда бул ата-энелер, мамлекет жана жалпысынан коомчулук ортосундагы кызматташтыкка дем берет. Коомчулукту тартуу бардык катышуучу тараптар үчүн пайдалуу. Ата-энелер, мугалимдер жана коомдук уюмдар өзгөчө көңүл бурулушу керек болгон көйгөйлөр тууралуу көбүрөөк маалыматка ээ. Ал эми маалымдуулук белгиленген иштин ийгиликтүү болушун шарттайт.

Үй тапшырма

Окуу китеби § 22. Мектепте коомдук угууларды уюштуруу боюнча өз долбооруңузду даярдаңыз. Бул үчүн Жумушчу дептерден мисалдарды колдонуңуз.

¹ “Жарандардын КР Жергиликтүү өз алдынча башкаруусуна катышуусу” окуу материалдарынын топтому, 3-бөлүм, Добрецова Н., Балакунова А., Мусаева А., Градваль С. “Коомдук иш-чаралар (чогулуштар жана коомдук угуулар) жарандардын жергиликтүү өз алдынча башкарууга катышуусунун формасы катары», Бишкек – 2015, 36-41-беттер.

Глоссарий

Альтернатива (лат. alternatus – башка) – бири-биринен айырмаланган эки же андан ашуун мүмкүнчүлүктөрдүн ичинен бирөөн тандап алуу зарылчылыгы, ошондой эле ушул мүмкүнчүлүктөрдүн ар бири.

Бартер (англ. bartren, опт. фр. barater) – алмаштыруу – накта товар алмашуу, мында бир буюм экинчисине эч акча төлөбөстөн алмаштырылат, “товар – товар” схемасы боюнча жүзөгө ашырылган соода бүтүмү.

Бренд (англ. brand – энтамга) – фабрикадан чыккан үлгү, керектөөчүлөрдө жогорку абройго ээ болгон соода белгиси.

Валюта (итал. valuta, лат. valere – баалануу) – кайсы бир өлкөнүн акчалай бирдиги, ошондой эле акча системасынын тиби.

Визуалдык (лат. visualis – көрүү) – көз менен көрүүгө болгон, көзгө эч нерсе такпай көрүүгө мүмкүн же оптикалык аспаптын жардамы менен көрүнгөн нерсе.

Дефолт (англ. default – милдеттенмелерди аткарбоо) – зайым келишимин аткарбай коюу, б.а., карыз милдеттенмелери же облигациялык зайымды чыгаруу жөнүндө келишимдин шарттары боюнча пайыздарды же негизги карызды өз убагында төлөбөө.

Идентификация (лат. identifico – окшоштуруу) – бирдейлигин, окшоштугун таануу, объекттерди окшоштуруу, таануу.

Интернет-провайдер (англ. Internet service provider, кыск. ISP – Интернет кызмат көрсөтүүлөрүн жеткирип берүүчү) – Интернет тарамына кошкон жана Интернет менен байланышкан башка кызматтарды көрсөткөн уюм.

Консенсус (лат. consensus – мунаса, тилектештик, бир пикирдүүлүк) – талкууланып жаткан маселе боюнча жалпы макулдук, ал добуш берүү жол-жобосун өткөрбөстөн, талкуу тартибинде жетишилет.

Миссия (англ. mission – негизги максат) – сиз кызмат кылган иш; баалуулуктарды, ынанымдарды жана принциптерди калыптандырат.

Портативдик (фр. porter – алып жүрүү) – өзү менен көтөрүп жүрүүгө, ары-бери ташууга ыңгайлуу.

Артыкчылыктуу (жаңы лат. privilegium – артыкчылык) – артыкчылыктарды, кандайдыр бир өзгөчө укуктарды, жеңилдиктерди колдонгон жак.

Реквизит – накталай эмес төлөмдү өткөрүү, накталай акча каражаттарын банк эсебине которуу, акча каражаттарын банк эсебинен чыгарып алуу үчүн зарыл болгон маалыматтардын жыйындысы.

Синергетикалык (бай. грек. συν – айкалыштык мааниси бар приставка жана ἔργον “иш-мердүүлүк”) – өз ара күчтөндүрүүчү, бирге иштөөчү.

Социалдык долбоор – реалдуу иш-аракеттердин программасы, анын өзөгүндө коом үчүн актуалдуу жана чечилиши керек болгон көйгөй жатат. Социалдык долбоорду ишке ашыруу конкреттүү региондо, жамаатта социалдык кырдаалды жакшыртууга көмөктөшөт. Бул олуттуу социалдык көйгөйлөрдү иш жүзүндө чечүү жолу менен коомдук жашоого катышуу ыкмаларынын бири.

Стратегия (грек. strategia) – узак убакыт мезгилин камтыган оор максатка жетүү ыкмасы.

Фактор (лат. factor – жасаган, өндүргөн) – кандайдыр бир процесстин, көрүнүштүн кыймылдаткыч күчү, себеби.

Фрустрация (лат. frustratio – жалган, иштин оңунан чыкпай калышы, акталбаган үмүт, пландардын ишке ашпай калышы) – тигил же бул керектөөлөрдү канааттандыруу мүмкүн болбогон кырдаалда, б.а., каалоо колдо болгон мүмкүнчүлүктөргө шайкеш келбей калган кырдаалда пайда болгон терс психикалык абал.

Эмитент (лат. emittere – чыгаруу) – өз ишин өнүктүрүү жана каржылоо үчүн баалуу кагаздарды чыгарган (эмитациялаган) уюм же жеке жак.

Эффективдүү (лат. effectivus) – иштиктүү, керектүү жыйынтыкка жеткирген.

КОШУМЧА АДАБИЯТТЫН ТИЗМЕСИ

1. Блискавка Е. Балдар үчүн үй-бүлөлүк финансы боюнча өзү үйрөткүч, 2014. Сайтка шилтеме: <http://moneykids.ru/>
2. Бодалев А. А. Адамды адам кабыл алуусу жана түшүнүүсү. – М.: Москва университетинин басылмасы, 1982.
3. Борисов А. Б. Чоң экономикалык сөздүк. – М.: Книжный мир, 2003.
4. Зибер Н. И. Алгачкы экономикалык маданияттын очерктери. – М., 1883. Сайтка шилтеме: <http://e-heritage.ru/ras/view/publication/general.html?id=47009780>
5. Карнаух И. И. Башкаруунун практикалык психологиясы. – Ростов-на-Дону, 2010.
6. Дилтстин логикалык деңгээлдери. Сайтка шилтеме: <http://olgakiriya.livejournal.com/86011.html>
7. Почебут Л. Г., Мейджис Н. А. Социалдык психология. – “Питер” басма үйү, 2010.
8. Жеке финансылык стратегиялардын беш варианты: “Бизнес ээлеринин системалуу өнүгүү борбору” сайтынын видеоматериалдары. Сайтка шилтеме: www.kbdc.com.ua
9. “Bankir.kg” сайты. www.bankir.kg,
10. “Grandars.ru: энциклопедия экономиста” сайты. www.Grandars.ru
11. “Prostobank.ua: путеводитель в мире личных финансов” сайты. www.prostobank.ua
12. “Азбука финансов” сайты. www.azbukafinansov.ru
13. “Финансовая грамота” сайты. www.fgramota.org
14. “Финансовая грамотность: проект Национального банка Кыргызской Республики” сайты. www.finsabat.kg
15. Шефер Б. Финансылык өз алдынчалуулукка карай жол. Жети жылда биринчи миллион. – Санкт-Петербург: Мудрость, 2002.

Финансылык эркиндиктин ачкычы

Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мектептеринин
10 – 11-классынын окуучулары үчүн окуу китеби

Түзүүчү: Маслова И.В.
Рецензенттер: Иманкулова М. Т., Сураганова З.
Долбоордун жетекчиси: Добрецова Н. Н.
Илимий редактор: Симонова Н. Я.
Жооптуу редактор, методист: Матохина Т. А.
Редактор, корректор Л. М. Челнокова
Дизайн, калыптоо: А. Губская

Басмага кол коюлган күн 10.06.2018. Форматы А 4. Гарнитура - Arial
Офсеттик мөөр. Басуу эрежелери 10.5. Тиражы 200 нуска

«ДЭМИ» басмаканасынан чыкты.
Бишкек ш., Кулатов көчөсү, 1а